

בשם ה' נעשה ונצליח

תלמוד הירושלמי

מסכת ברכות

פרק ראשון - דפים א - יא

עם ביאור מקיף

נחמד מפז

ערוך בסגנון צח ובהיר, משולב בתוך דברי הגמרא,
בתוספת הערות ומובאות המענגות את לב הלומד
נערך ונלקט ע"פ מפרשי התלמוד

מהדורה מיוחדת למצטרפי תוכנית
'דף היומי' ירושלמי
שע"י ממלכת התורה 'דרשו'

הוצאת מכון כתם פז - להבין ירושלמי
חשון תשפ"ג - מחזור א'

חברי המערכת:

מוציא לאור ומלקט הביאור:

הרב אהרן גרינפעלד

עריכה: הרב יצחק אלימלך גרינפעלד

ביקורת: הרב ברוך הורביץ

הגהה: הרב מרדכי אברהם ארנפעלד

כל הזכויות שמורות

למכון כתם פ"ז - להבין ירושלמי

כתובת דוא"ל: LNLM88564@gmail.com

הרב אבוחצירא 14/3 אשדוד ארץ ישראל

במה מתייחד ביאור 'נחמד מפז' משאר הביאורים הנפוצים בשוק?

הביאור - נערך על פי מפרשי הירושלמי השונים, כאשר מקודם עיינו ככל שידינו מגעת בביאורי הראשונים [וגם אחרונים] על המשנה ועל תלמוד בבלי, כמו כן שמנו את עיינו בספרי הלכה המביאים ביאורים על סוגיות הירושלמי.

לפניכם רשימה חלקית של מפרשי הירושלמי שהרבינו להשתמש בהם: הרש"ס [להגאון רבינו שלמה סיריליאז ז"ל מראשוני מפרשי הירושלמי], חרדים [להגאון המקובל רבי אלעזר אזכרי ז"ל מגדולי צפת] **שדה יהושע** [להגאון רבי יהושע בנבנשתי ז"ל], **יפה מראה** [על האגדתא, להגאון רבי שמואל יפה אשכנזי ז"ל], **פני משה** (חביב) [להגאון רבי משה ׳ן חביב ז"ל], **פני משה** [להגאון רבי משה מרגלית ז"ל מליטא], **מהרא"פ** [להגאון רבי אליהו פורקאן ז"ל מפולדא], **ביאור הגר"א** [להגאון מווילנא], **רידב"ז** [להגאון רבי יעקב דוד ווילובסקי ז"ל ממפרשי הירושלמי האחרונים], **תולדות יצחק ותבונה** [להגאון רבי יצחק אייזיק קראסילשציקאו ז"ל] **הגר"ק**, [להגאון רבי חיים קנייבסקי ז"ל].

מראי מקומות - השתדלנו לציין על כל ביאור מהיכן מקורו, ואף הדגשנו את שמות המפרשים, כך גם במקום שביארנו שלא כפי ביאור הגר"ק, יהא קל לעקוב ולראות את ביאורו שהוספנו בהערות - לתועלת נבחני 'דרשו'.

הקדמות - לפני כל סוגיא ומאמר חדש הקדמנו הקדמה קצרה [באותיות קטנות יותר], כדי להקל ולהכין את הלומד לקראת הסוגיא הבאה, בפרט בענינים שאינם ידועים לכל, וזאת מלבד ההקדמות לכל קטע וקטע הבא תוך כדי הלימוד, [כגון, הגמרא מקשה, הגמרא מתרצת].

הערות והוספות - ההערות מתחלקות לארבעה סוגים. א. כתוספת ביאור. ב. ביאורי מושגים זרים שמופאים בגמרא בדרך אגב. ג. מקורות ומראי מקומות, (בסוגריים עגולות). ד. תוספת שאינה לצורך פשט, רק פסקי הלכה, דברי אגדה וכדו', המנעימים וממתיקים את הלימוד הירושלמי.

מדור ביאורים והרחבות - שם הובא ביאורים נוספים וגירסאות נוספות, קושיות ותירוצים שאינם נחוצים להבנת הפשט, הרחבות ומובאות שונות מבבלי ספרי ראשונים וספרי הלכה וכדומה. מדור זה נולד לאחר שבמשך עריכת הירושלמי נתקלנו בכל מיני הוספות שונות וחשובות שאינם נוגעים לפשט ממש, אך הם מביאים תענוג ואור ללומד, לאט לאט נכתבו עשרות הערות כאלו, וכינסנו אותם במדור זה.

במהדורה זו מחמת קוצר הזמן והמקום **לא הכנסנו מדור זה בחוברות הלימוד**, ואי"ה בסוף זמן החורף נוציא לאור את הכרך הראשון על מסכת ברכות יחד עם מדור זה.

כל הרוצה לחזק את המפעל הק', שנוכל להמשיך להאיר את הירושלמי לכלל ישראל, מוזמן להצטרף לנותני 'דמי קדימה' ולמנציחי עמודי התורה וזכות הדף היומי.

בקשה למעיינים - היות שמהדורה זו הינה מהדורת דוגמא לקראת הוצאה לאור של הכרך על כל מסכת ברכות, בקשתנו אליכם תלמידי חכמים מובהקים ובעלי בתים חשובים, להעיר ולהאיר את עיינו בדברים הצריכים תיקון וייעול, כדי שנוכל לתקנו בעזרת ה' במהדורה שיצא לאור אי"ה בחורף זה, ותודתנו על כך נתונה.

א. לאורך כל החיבור בחרנו לבאר את מהלך הגמרא רק לפי גירסא וביאור אחד - בשונה מהמצוי בשאר הביאורים שמביאים כמה וכמה גירסאות וביאורים על כל סוגיה, מה שגורם לבלבולים ואי הבנה ברורה, הגירסא והביאור נבחרו אחר עיון היטב לוודא הבנה ברורה וגמורה. יצויין שהתייעצנו בזאת בדעת גדולי תורה, והסכימו ואף דירבנו אותנו לנקוט בדרך זו.

לתועלת נבחני דרשו - במהדורה זו יוצא מן הכלל - מקום שביארנו לפי מפרש אחר, הבאנו את ביאור וגירסת הגר"ק בהערות.

ב. השתדלנו לערוך את הביאור למעלה באופן מקיף ביותר, עד שהרוצה ללמוד רק פשט, כמעט שלא יצטרך לעיין בהערות כדי להבין את דברי הגמרא [חוץ ממקומות ספורים שבו צוין בפנים שיש לעיין בהערה], ומאידך, במקום שניתן לקצר קיצרנו.

ג. השתדלנו שלא להביא סתם 'הערות', אלא דברים המאירים עיניים ומשמחים את הלב, כגון עומק הפשט, דבר הלכה היוצאת מדברי הגמרא, או מילי דאגדתא המושכים את הלב.

וזה מעשה הביאור:

הגירסא - נוסח הגמרא מבוסס על דפוס ונציה שידוע בעולם התורה כהנוסח המדויק ביותר, בעצת גדולי תורה במקום הצורך [בפרט במקום שכתבו המפרשים שהנוסח שגוי או שנקטנו בביאור שאיננו על פי דפוס ונציה] הקפנו בסוגריים עגולות את נוסח ונציה, והוספנו בסוגריים מרובעות נוסחאות ע"פ כת", ראשונים, הרש"ס, הגר"א, דפוס וילנא ועוד. יצויין, שבאופן שאין שינוי גמור רק של אות אחת ואינו משנה הכוונה וכדומה לא צוין השינוי. במדור הביאור הבאנו רק את הנוסח הסופי, כאשר לתשומת לב הלומד ציינו במקום השינוי בסימן היכר.

לתשומת לב הלומד יש להבהיר, שבגירסת ונציה מצוי סגנונות כתיב שאינם מצויות בשאר הספרים, ואין זו טעות המערכת.

ניקוד ופיסוק - לתועלת הלומדים שיוכלו להתרגל איך ללמוד את תלמוד הירושלמי בפנים, הוספנו ניקוד ופיסוק. השתדלנו מאוד לדייק ולהביא ניקוד הרגיל בפי הלומדים [אף שלפי הדקדוק הארמית הקדומה אין זה תמיד נכון], הפיסוק הוא נכון רק לפי ביאורנו [יצויין שעל אף התועלת הרב, לא הכנסנו סימנים !? בתוך טקסט הירושלמי, מחמת אלו הנוהגים להימנע מכך].

צורת הדף - כידוע שבירושלמי אין מתכונת קבועה לצורת הדף, וכל מדפיס הדפיס בצורה שונה ועם מפרשים אחרים, ועל כן רוב ככל הספרים בבואם לציין מראה מקום בירושלמי הם מציינים כפי הפרק וההלכה (כגון: פ"ב ה"ז).

לטובת לומדי דף היומי - 'קנין תורה דרשו' ציינו ב'כותרת צד' את מספר הדף שע"פ מהדורת 'עוז והדר' המיוחדת - וגם את ה'תאריך היומי' לדף זה.

מסכת ברכות

במסכת ברכות יש ט' פרקים, ובהם יתבאר: דיני קריאת שמע וברכותיה [פרקים א-ב], דינם של מצבים ואנשים שונים לענין חיובם במצוות קריאת שמע, תפילה, ברכת המזון ועוד [ג], דיני התפילה [ד-ה], הלכות ברכות הנהנין, זימון וסעודה [ג, ו-ח], ברכות שונות [ט], ועוד ענינים שונים המובאים בה בדרך אגב*.

פרק ראשון

בפרק א' יש ששה הלכות, ובהן יתבאר: זמני קריאת שמע של ערבית ושחרית [הלכה א-ב], אופן עמידת האדם בעת קריאת שמע [ג-ד], ברכות קריאת שמע בערבית ושחרית [ה], מצוות זכירת יציאת מצרים בלילה [ו].

ז' ח'; והחלק הרביעי דן איך ראוי לברך את ה' בכל המקרים הבאים עליו לטוב ולמוטב או כשיראה דבר מחודש, הצד השווה בין כל הברכות שלא להנאה נתקנו, ונתייחד לזה הפרק התשיעי. אמנם לפעמים יתערבב הסדר מעט ויכנס חלק אחד בגבול חבירו, או שיתערבו חלקים שאינם כלל מעניני מסכתנו, כי כן חוק הוא לסוגיית התלמוד עיי"ש באריכות בדבריו המתוקים.

* הקדמה. המאירי בריש מסכתין מחלק את המסכת לארבע חלקים: חלק הראשון עניני קריאת שמע וברכותיה וכל השייכים לענינה, ולזה באים שלשה הפרקים הראשונים; החלק השני עניני התפילות המשלימים את התמידין כסדרן ומוספים כהלכתם ושאר התפילות, ועל זה באים קצת מפרק ג' ופרקים ד' ה'; החלק השלישי דן בעניני הברכות בין של אכילה ובין של שאר הנאות, ועל זה באים פרקים ו'.

הסימנים בספר זה הכוונה כדלהלן:

^א מראה מקום לשינוי גירסא מובא מתחת לגירסת הגמרא בצד ימין.

^ו מובא בתוך הביאור בכל מקום שיש שינוי גירסא [הגירסאות מובאות למעלה בגמרא].

^א ציון להערות מתחת הביאור.

משנה [הלכה א]

מצות קריאת שמע ערבית ושחרית נתבארה בתורה הקדושה, כמו שנאמר (דברים ו, ד-ז): 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד... והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוה היום על לבבך... ודברת בם בשבתך בביתך ובדרךך ובשכבך ובקומך, שיש לקרוא את שמע בעת שכיבה [בערב] ובעת קימה [בבוקר].'

מאימתי

קורין את שמע בערבין, משעה שחכהנים נכנסין לזבל בתרומתן. עד סוף האשמורת הראשונה, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים, עד חצות; רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר. מעשה ובאו בניו מבית המשתה, ואמרו לו לא קרינו את שמע, אמר להן, אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות; לא זו בלבד אמרו, אלא כל שאמרו חכמים עד חצות, מצותן עד שיעלה עמוד השחר; הקטר חלבים ואיברים, מצותן עד שיעלה עמוד השחר; ואיברים, מצותן עד שיעלה עמוד השחר; כל הנאכלין ליום אחד, מצותן עד שיעלה עמוד השחר; אם פן למה אמרו חכמים עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן

ועל כך שואלת משנתנו^א: מאימתי קורין [קוראים] את שמע בערבין [בערב], כלומר, מאיזו שעה יכולים לצאת ידי חובת מצות קריאת שמע של ערבית^ב. ומשיבה: משעה שהכהנים שנטמאו וטבלו מטומאתם נכנסין לזבל [לאכול] בתרומתן [את התרומה שלהם], והוא מזמן יציאת הכוכבים^ג. המשנה מביאה כמה שיטות בסוף זמן הקריאה: א) זמן הקריאה נמשך עד סוף האשמורת [המשמורת] הראשונה של הלילה^ד, זהו דברי רבי אליעזר; ב) וחכמים אומרים: זמן הקריאה נמשך עד חצות; ג) רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר^ה.

המשנה מביאה מעשה שאירע אצל רבן גמליאל בנידון: מעשה ובאו בניו של רבן גמליאל מבית המשתה [ממסיבה של משתה יין]^ו לאחר חצות, ואמרו לו

מצותן עד שיעלה עמוד השחר; אם פן למה אמרו חכמים עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן

הערות והוספות

ח. (ע"פ חידושי הרשב"א ב, א). וראה שם שכותב שביאור זה הוא לפי הבבלי, אבל מהירושלמי (להלן ט) משמע שחכמים סוברים שאף בדעיבד אין יכולים לקרוא את שמע אחר חצות, ובסוף כותב "ואנו אין לנו אלא כגמרתנו, ושמה אף מסקנא דירושלמי כן, דבדעיבד דאי אפשר לקיים דברי חכמים, לכולי עלמא קורין אפילו לאחר חצות".
ט. שהדין הוא שכל הלילה יכולים להעלותם ולהקטירם על גבי המזבח עד עלות השחר, כמו שנאמר (ויקרא ו, ב) 'צו את אהרן ואת בניו לאמר זאת תורת העלה הוא העלה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבקר ואש המזבח תוקד בו, ומזמן זה אם לא העלם על גבי המזבח שוב אסור להעלותם ולהקטירם, [אמנם מה שהעלו על גבי המזבח לפני עלות השחר עדיין מותר להקטירם גם למחרת].
י. כגון תודה, חטאת, אשם ועוד, שזמן אכילתם הוא יום ולילה, כמו שנאמר (ויקרא ז, טו) 'ובשר זבח תודת שלמיו ביום קרבנו יאכל לא יניח ממנו עד בקר', ובספרא שם דורש שהוא הדין לחטאת ואשם ועוד קרבנות; ומעיקר הדין מותר לאכלם עד עלות השחר, ומזמן זה חל עליהם איסור 'נותר', והאוכלם חייב כרת ומצוה לשרפם, וחכמים אמרו שלכתחילה יש לאכלם קודם חצות.
יא. והנה לענין 'כל הנאכלין ליום אחד' מצינו בפירוש במסכת זבחים (פ"ה מ"ג) שחכמים אמרו שמצוותן עד חצות, אבל לענין הקטר חלבים ואברים לא מצינו כן במשנה; ונחלקו הראשונים אם גם בזה אמרו חכמים עד חצות (רמב"ם ו'תוס' בפסחים קכ, ב ועוד), או שלא אמרו חכמים בזה עד חצות, ומה שנקטה המשנה דין זה כאן, מפני שרצתה להביא דין שרואים בו - שדבר שמצוותה בלילה מעיקר הדין מצוותה כל הלילה (רש"י בבבלי ב, א).

א. (ע"פ בבלי ב, א).
ב. (ע"פ רש"י שם, וראה בתוס' ד"ה 'מאימתי').
ג. (ע"פ הגמרא להלן). שהדין הוא שכהן שנטמא, אפילו לאחר שטבל מטומאתו עדיין אסור באכילת תרומה עד הערב (ראה ויקרא כב, ז; וברש"י שם).
ד. הלילה יש בו כמה חלקים, ונקראים משמורת על שם שאז הוא זמן שיר עבודת המלאכים שנחלקו למשמורות (רש"י, וראה בגמרא להלן דף ז מחלוקת בענין כמה אשמורות יש בלילה).
ה. וטעם מחלוקתם הוא: שרבי אליעזר סובר, שכוונת הכתוב 'ובשכבך' - על הזמן שבני אדם הולכים לשכב, שיש המקדימים משעת יציאת כוכבים, ויש המאחרים עד האשמורת הראשונה; חכמים סוברים עד חצות, כי יש המאחרים לשכב עד חצות (הגר"ק; אך ראה להלן הערה ח). ורבן גמליאל סובר, שכוונת הכתוב 'ובשכבך' - על כל זמן שבני אדם שוכבים, ולכן יכולים לקרוא קריאת שמע של ערבית עד עלות השחר, שמאז מתחילה זמן הקימה (תוס' הרא"ש ב, א ד"ה 'עד סוף').
ו. עמוד השחר - הכוונה ל'עמוד האור הבוקע בבוקר, והוא אור ייראה בפאת מזרח קודם עלות השמש כשעה וחומש מן השעות השוות" (לשון הרמב"ם). אמנם יש המפרשים שאין הכוונה לעמוד אור, אלא הכוונה להארת פני כל המזרח; שזמן זה נקרא עלות השחר להלכה (שנות אליהו ועוד, ובנידון זה ראה בביאור הלכה סי' פט ד"ה 'זאם התפלל').
ז. המשנה מביאה מעשה זה כדי לחזק את סברת רבן גמליאל שהורה כן למעשה (רמב"ם), והוא ע"פ המבואר להלן בגמרא. ויתבאר במעשה זה, גם טעמים של חכמים.
ז. (רמב"ם). בבית יוסף (סי' צט ראה שם) מבואר שהמעשה היה במשתה של רשות ולא במשתה של שמחה.

- להבין - ביאור 'נחמד מפז' מעניק הבנה מושלמת בתמצות רב!

- צורת הדף - בירושלמי אין צורה קבועה! אך הוספנו בצד התחלת הדפים לפי מהדורת 'עוז והדר' ותאריך הלימוד יומי לתועלת לומדי דף היומי 'דרשו'!

העבירה, שלא ישתהה ויבוא לעשותם אחר שיעלה עמוד השחר²; וכמו כן אמרו בקריאת שמע שזמנה עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן העבירה, שלא יאמר יש לי עוד שהות לקרות, ובתוך כך יעבור הזמן³.

גמרא

שנינו במשנה: מאימתי קורין את שמע בערבין משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן::

הגמרא מביאה שיטה אחרת בזמן זה: **אין תנינן** - אנו שנינו במשנתנו: **'משעה שהכהנים נכנסין לוכל** [לאכול] **בתרומתן**, אך יש חולקים, כמו דתני **רבי חייא בברייתא**⁴: **'מאימתי מתחילין לקרות קריאת שמע בערבית, משעה שדרך בני אדם נכנסין** [להיכנס] **לאכול את פיתן** [סעודתם] **בלילי שבת**, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאין [מוותרים] לאכול בתרומתן, **ותני עלה** - ועל זה שנה רבי חייא, שאף על פי שנחלקו, **קרובים דבריהן של רבי מאיר וחכמים להיות שוין**, ואין הבדל רב בין זמנים אלו.

הגמרא שואלת על מסקנת רבי חייא שקרובים דבריהם להיות שווים: **איתא חמי** - בא וראה, הרי הזמן המובא במשנתנו: **'משעה שהכהנים נכנסין לוכל** [לאכול] **בתרומתן**, עדיין **יממה**

[כעין יום] **הוא, ועם כוכביא הוא** - והוא מיד בתחילת צאת הכוכבים, ונראה כיום כיון שיש עדיין אור בעולם⁵. ואילו הזמן המובא בברייתא: **'משעה שדרך בני אדם נכנסין לאכול פתן בלילי שבת**, הרי הוא אחר **שעה, ותרתני** [או שני שלישי שעה] **ליליא** [של לילה] **הוא**, שהרי עד שחוזרים מבית הכנסת ונכנסים לבתיהם, כבר עובר

זמן רב אחר 'צאת הכוכבים'⁶, ואת [ואיך אתה] **אומר: שקרובים דבריהן להיות שוין**, הרי יש הבדל גדול בין דבריהם.

תשובה: **אמר רבי יוסי: תיפתר** - תפרש את דברי רבי חייא שמדבר באילין כופרניא דקיקייא - באלו אנשים הגרים בכפרים

קטנים, דאורחיהון מסתלקא - שדרכם למהר להסתלק מהשדות לביתם, **עד דהוא ימא** - בעוד שיש עדיין אור בעולם, ולכן היו רגילים להתפלל ערבית מבעוד יום⁷, **דצדי לון מיקמי חיותא** - מפני שהם יראים מן החיות המסתובבות בחוץ⁸, ומיד נכנסים לבתיהם לאכול סעודת ליל שבת, ואז קרובים דבריהם להיות שווים - בזמן צאת הכוכבים⁹.

לפי דברי הגמרא שבני הכפרים היו מתפללים ערבית לפני צאת הכוכבים, מביאה הגמרא ברייתא בענין קריאת שמע לפני זמנה:

תני בברייתא: הקורא קריאת שמע קודם לכן [לפני צאת הכוכבים], **לא יצא ידי חובתו**, כיון שעדיין לא הגיע זמנה. שואלת הברייתא: **אם כן למה מנהג העולם שקורין אותה** [קריאת שמע] **בבית הכנסת כשמתפללים ערבית מבעוד יום**, הרי אינם יוצאים בזה ידי חובתם¹⁰. ומשיבה: **אמר רבי יוסי: אכן אין קורין אותה בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו**, שהרי אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע לפני צאת הכוכבים, **אלא קורין אותה כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה**, וכשיגיע זמנה צריך לחזור ולקרותה¹¹.

הגמרא מביאה דין המסתפק באמירות שונות אם אמרם וקראם, אגב מה שתדון לאחר מכן בדין המסתפק אם קרא קריאת שמע, שדינו נלמד מהברייתא שהובא מקודם:

הערות והוספות

שבת (חרדים).

יט. שכיון שאין הכפר יישוב גדול, מסתובבים שם בלילה חיות רעות ואינם מתייראים מבני אדם [מה שאין כן בעיר שהוא יישוב גדול אין חיות רעות מצויות]. הלשון 'צדי' יכול להתפרש כ'שממה', או כ'אריבה' שהחיות אורבות לבני אדם (הגר"ח"ק).

כ. לכאורה אם מדובר בבני הכפרים מדוע נקט לילי שבת דווקא, הרי גם בשאר ימות השבוע מסתלקים לבתיהם מבעוד יום, יש לומר, שאעפ"כ דווקא בסעודת ליל שבת שהסעודה מוכנה מבעוד יום, לכן נכנסים לאכול תיכף בזמן צאת הכוכבים, מה שאין כן בשאר הימים, עדיין צריכים להכין את סעודתם מקודם, ומאחרים להיכנס לסעודתם (פני משה, הגר"ח"ק).

כא. אין הברייתא מקשה על זה שמתפללים תפילת ערבית ביום, כי היא סוברת כדעת רבי יהודה שזמן מנחה הוא עד פלג המנחה, ומשם ואילך הוא זמן תפילת ערבית (כמו שיבאר להלן פ"ד ה"א).

כב. (פני משה, וראה עוד בבבלי ב, א - ברש"י ד"ה 'עד סוף'; ובתוס' ד"ה 'מאימתי' - מחלוקת בענין זה). ונחלקו הראשונים אם קראו מקודם את קריאת שמע עם ברכותיה, ובבית חזרו וקראו בלי הברכות (מאירי, רשב"א שו"ת ח"א סי' סט, ועוד), או שבבית הכנסת קראו את הפרשיות בלבד, וכמו שאנו אומרים 'אשרי' לפני מנחה, ובבית כשהגיע זמנה היו חוזרים וקוראים אותה בברכותיה (חרדים בשם האבודרהם, וכן ביאר הגר"ח"ק).

'ספק קרא ספק לא קרא, צריך לחזור ולקרות' קריאת שמע, כדין המסתפק אם קרא בזמנה.

הגמרא תדון בענין זמן 'צאת הכוכבים', ומקודם מביאה ברייתא בנידון:

בברייתא: 'וחכמים אומרים', זמן קריאת שמע בערבית הוא 'משעה שהכהנים זכאין [מותרים] לאכול בתרומתן', סימן לדבר לדעת מתי זמנה משיצאו הכוכבים, ואף על פי שאין לנו ראייה לדבר שהיום כלה בצאת הכוכבים^י, מכל מקום מצינו זכר לדבר; שנאמר בבניית בית שני (נחמיה ד, טו) 'ואנחנו עשים במלאכה [אנחנו עושים מלאכת בנין בית המקדש] וְחִצִּים מְחִזְקִים בְּרִמְחִים [וחצי מהעם מחזיקים בכלי זין, לשמור על הבונים מהאויבים שרצו למנוע את בניית המקדש, וכל זה היה] מַעֲלוֹת הַשֹּׁחַר עַד צֵאת הַכּוֹכָבִים', וכתב (שם, טז) 'וְהָיוּ לָנוּ [אלו שבנו את בית המקדש] הַלֵּילָה מִשְׁמֶר וְהַיּוֹם מִלְּאֻכָּה' [שמולבד שעבדו כל היום, שמרנו את המקום בלילה מפני האויבים שלא ילקלו את מה שהספקנו לבנות ביום], ומזה שאמר שהיום היה מיוחד למלאכה, הרי לנו שעד צאת הכוכבים נחשב ליום, שהרי בפסוק הקודם נאמר במפורש שעבדו עד צאת הכוכבים^י.

הגמרא מבררת: כמה כוכבים צריך שיצאו וייראו, ויהא זה לסימן שנעשה לילה. ומשיבה: אמר רבי פינחס בשם רבי אבא בר פפא: כשיצא כוכב אחד עדיין ודאי יום הוא, כשיצאו שנים, הרי זה ספק לילה, וכשיצאו שלשה כוכבים, הרי זה ודאי לילה. מקשה הגמרא: שנים ספק - האם יציאת שני כוכבים הוא ספק לילה, והכתיב בפסוק הנ"ל 'עד צאת הכוכבים', וכי^ו לאו [אין] מיעוט

כוכבים שנים, הרי בכל מקום שנאמר דבר בלשון רבים בלי מספר, או נוקטים שהכוונה לשנים^ז, ומשמע בפסוק הנ"ל שכבר ביציאת שני כוכבים נעשה לילה.

אמר רבי זעירא בשם רב ירמיה: אדם שיש לו ספק אם בירך ברכת המזון על מזונו, וספק אם לא בירך, צריך לחזור ולברך, מפני שברכת המזון היא מן התורה, כדכתיב (דברים ח, י) 'וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ', ובספק בדבר שחיובה מן התורה, צריך להחמיר.

ב) אדם שיש לו ספק אם התפלל תפלת שמונה עשרה, ספק אם לא התפלל, אל יתפלל שוב, מפני שחובת התפלה היא מדרבנן^י, וספק בדברי חכמים צריך להקל, ואסור להחמיר ולהתפלל שוב, מכיון שעובר על בל תוסיף, והרי הוא כמוציא שם שמים לבטלה^י.

דעה חולקת: ודלא [ושלא] כרבי יוחנן הסובר שצריך לחזור ולהתפלל, וכמו שמצינו דאמר רבי יוחנן: ולואי [והלואי] שיתפלל אדם כל היום כולו תפלת נדבה^י, וביאר: למה, מפני שאין תפילה מפסדת, כלומר, מכיון שתפלה אינה כשאר ברכות, אלא היא בקשת רחמים, על כן גם אם מתפלל פעמים רבות אינו נחשב כמברך ברכה שאינה צריכה, ואין בזה הפסד, ולכן כל שכן באופן שמסתפק אם התפלל, לדעת רבי יוחנן צריך שיחזור ויתפלל^י.

ג) אדם שיש לו ספק אם קרא קריאת שמע, ספק אם לא קרא, מה דינו, האם צריך לחזור ולקרוא או לא^י. ומשיבה: נישמענה מן הדא - נשמע תשובה מברייתא זו ששינוי לעיל: 'הקורא קודם לכן [לפני צאת הכוכבים] לא יצא ידי חובתו', ומכאן ראייה שצריך לחזור ולקרוא, שהרי וקודם לכן - לצאת הכוכבים שהוא

זמן בין השמשות, לאו ספק הוא אם זמן זה הוא יום או לילה, ואתה אומר שהדין הוא שצריך לחזור ולקרות, אף על פי שהוא ספק לילה ושמו יצא ידי חובתו; הדא אמרה - זאת אומרת:

א. רש"ס.

הערות והוספות

לשם חובה, ואם כבר התפלל - תפלתו לשם נדבה, שהרי אם כבר התפלל, אסור לו להוסיף תפלת חובה, משום בל תוסיף (רשב"א שם).

כז. לכאורה תמוה הרי חובת קריאת שמע היא מן התורה, וכבר נתבאר בשאלה הראשונה שספק דאורייתא לחומרא. וי"ל ששאלת רבי זעירא היא כמאן דאמר שחובת קריאת שמע היא מדרבנן (בבלי כא, א), ואף שנתבאר שספק דרבנן לקולא, שמו קריאת שמע שאני כי היא קבלת עול מלכות שמים (חרדים וראה עוד שם).

כח. (רש"י בבבלי, הובא בחרדים).

כט. ואין זו ראייה גמורה, שהרי לא מדובר שם לענין זמן קריאת שמע בערבית, אלא לענין מלאכתם, מכל מקום זכר לדבר יש (חרדים).

ל. ראה בריטב"א (יומא סב, ב): "דכל היכא דאמרינן מיעוט לשון רבים שנים לאו ספיקא הוא כלל, אלא כאילו נכתב שנים בפירוש".

כג. אף שמן התורה חייב האדם בתפילה, הרי בדיבור אחד של תחנונים יצא, אך תפילת שמונה עשרה נתקנה ע"י חכמים, וחובתה היא מדרבנן בלבד (רש"ס).

כד. (עי' הרשב"א כא, א; ובשו"ת הרשב"א ח"א סי' צא), וראה בהערה הבאה.

כה. אבל לשם חובה אסור לחזור ולהתפלל, מכיון שהתפילות נתקנו כנגד קרבנות התמיד, והמתפלל לשם חובה הרי הוא כמקריב תמיד נוסף ועובר על בל תוסיף, מה שאין כן המתפלל תפילת נדבה, הרי הוא כמקריב עולת נדבה, ואין בזה שום איסור, ואדרבה הלוואי שיתפלל כל היום כולו (רי"ף יב, ב).

כו. שהרי לשיטתו שאין כאן חשש של ברכה לבטלה, אם לא יחזור ויתפלל, הרי הוא מראה בעצמו כאילו אינו חושש לתפלה (שו"ת הרשב"א שם). וכשחוזר ומתפלל צריך להתנות שאם עדיין לא התפלל - הרי תפלתו

ומתרת: קדמא לא מתחשב - כוכב הראשון שיוצא אינו נחשב, שהרי אז ודאי יום, ורק כשיצאו שני כוכבים מלבדו נעשה לילה, וכוונת הכתוב 'צאת הכוכבים' לשנים מלבד הכוכב הראשון^א.

הגמרא דנה בעושה מלאכה בשבת בזמן ראיית הכוכבים: אם בערב שבת ראה כוכב אחד ועשה מלאכה, פטור, שהרי ודאי יום הוא, ועדיין ערב שבת הוא; אם ראה שנים ועשה מלאכה בשוגג, מביא אשם תלוי^ב, שהרי ספק הוא אם נעשה לילה וחילל את השבת או לא; ואם ראה שלשה כוכבים ועשה מלאכה בשוגג, מביא חטאת, שהרי ודאי לילה הוא, וכבר נכנסה השבת. ואילו במוצאי שבת, אם ראה כוכב אחד ועשה מלאכה בשוגג, מביא חטאת שהרי ודאי שבת הוא; אם ראה שנים ועשה מלאכה בשוגג, מביא אשם תלוי, שהרי ספק אם חילל את השבת; ואם ראה שלשה כוכבים ועשה מלאכה, פטור, שהרי ודאי מוצאי שבת הוא.

הגמרא מביאה שני אופנים בעושה מלאכות בזמן שהוא ספק: א) רבי יוסי ברבי בון בעי [אמר ל]ג: לפי מה שנתבאר שהרואה^ו שנים, הרי זה ספק אם חילל את השבת, נמצא שאם ראה שני כוכבים בערב שבת, והתרו בו שני עדים ששבת היום ואסור לעשות מלאכה, ועשה מלאכה במזיד, וכעבור יום ראה שני כוכבים במוצאי שבת, והתרו בו ועשה מלאכה, יהא חייב סקילה^ז ממה נפשך, שהרי אם שני הכוכבים הראשונים של ערב שבת ליום הן נחשבים, אזי אף שני הכוכבים האחרונים שראה במוצאי שבת יום הן, ויהא חייב סקילה על האחרונים - על המלאכה של מוצאי שבת; ואם הזמן שראה שני הכוכבים האחרונים [במוצאי שבת] נחשב ללילה, הרי אף הזמן שראה שני הכוכבים הראשונים [בערב שבת] נחשב ללילה, ויהא חייב על הראשונים - על המלאכה של ערב שבת.

ב) ראה שני כוכבים בערב [בליל] שבת, וקצר מן השדה כחצי גרוגרת, והשיעור להתחייב במלאכת קצירה הוא גרוגרת שלימה, נמצא שעשה רק חצי שיעור של מלאכה ואינו חייב, וכן בשחרית עבר וקצר כחצי גרוגרת, ואחר כך ראה שני כוכבים

במוצאי שבת, וקצר כחצי גרוגרת, ונמצא שבשלשה זמנים אלו עשה חצי מלאכה, וכשמצרפים ב' חצאי מלאכות מהן יחד, יהא חייב ממה נפשך, שהרי אם שני הכוכבים הראשונים שראה בערב שבת עדיין יום הן, אף שני הכוכבים האחרונים שראה במוצאי שבת יום הן, ויצטרף שיעור חצי המלאכה של שחרית עם חצי המלאכה של מוצאי שבת [שכאמור באמת עדיין יום הוא], להיות יחד שיעור שלם, ויהא חייב על ידי חצי המלאכה שעשה בעת ראיית שני כוכבים האחרונים במוצאי שבת; ואם זמן ראיית שני הכוכבים האחרונים [במוצאי שבת] נחשב ללילה, אף הזמן שראה שני הכוכבים הראשונים [בערב שבת] נחשב ללילה, ויצטרף שיעור חצי המלאכה של שחרית, עם חצי המלאכה של לילי שבת, ויהא חייב על ידי חצי המלאכה שעשה בעת ראיית הכוכבים הראשונים בערב שבת.

הגמרא דנה איזה סוג כוכבים צריכים להיראות כדי שיהא זמן צאת הכוכבים: הדא דתימר - זה שאמרנו, שביציאת שלשה כוכבים נעשה לילה, מדובר באילין דלית אורחתהון מתחמא ביממא - בכוכבים כאלו שאין דרכם להיראות ביום^ח, ברם באילין דאורחתהון מתחמא ביממא - אבל בכוכבים שדרכם להיראות ביום, לא משערין בהון [בהם], ואין מונים אותם במנין הכוכבים, כדי לידע מהם מאימתי בין השמשות ומאימתי נעשה ודאי לילה^ט.

עוד בענין זה: אמר רבי יוסי ברבי בון: לענין יציאת השבת שצריך להוסיף זמן מהחול אל הקודש, לא די שיצאו שלשה כוכבים בינוניים, כדי שיוכלו לעשות מלאכה, אלא ובלחוד דיתחמון תלתא כוכבין

קדמא לא מתחשב. בערב שבת ראה כוכב אחד ועשה מלאכה פטור, שנים מביא אשם תלוי, שלשה מביא חטאת; במוצאי שבת ראה כוכב אחד ועשה מלאכה מביא חטאת, שנים מביא אשם תלוי, שלשה פטור. רבי יוסי ברבי בון בעי, "אין תימר) שנים ספק, ראה שני כוכבים בערב שבת וחתרו בו ועשה מלאכה, ראה שני כוכבים במוצאי שבת וחתרו בו ועשה מלאכה, מה נפשך אם הראשונים יום הן, אף האחרונים יום הן, ויהא חייב על האחרונים, אם האחרונים לילה, אף הראשונים לילה, ויהא חייב על הראשונים. ראה שני כוכבים בערב שבת וקצר פתחי גרוגרת, בשחרית וקצר פתחי גרוגרת, ראה שני כוכבים במוצאי שבת וקצר פתחי גרוגרת, מה נפשך אם הראשונים יום הן, אף האחרונים יום הן, ויצטרף של שחרית עם של מוצאי שבת ויהא חייב על האחרונים, אם האחרונים לילה, אף הראשונים לילה, ויצטרף של שחרית עם של לילי שבת ויהא חייב על הראשונים. הך דתימר באלין דלית אורחתהון מתחמא ביממא, ברם באלין דאורחתהון מתחמא ביממא, לא משערין בהון. אמר רבי יוסי ברבי בון, ובלחוד דיתחמון תלתא כוכבין^י (בר מן הדא)

א. גר"א. ב. ר"ן (שבת טו, א, יומא ב, ב), ריטב"א (ר"ה ט, א).

הערות והוספות

- וכיוצא בזה יש הרבה בירושלמי (תרי"ט).
 לד. ואם עשה בשני הזמנים מלאכות בשוגג, יהא חייב חטאת (רש"י).
 ופשוט שאינו צריך להביא ב' פעמים אשם תלוי (הגר"ח).
 לה. כמו ששינו בבבלי (שבת לה, א): "לא כוכבים גדולים הנראים ביום, ולא כוכבים קטנים הנראים בלילה, אלא בינוניים".
 לו. (רש"י).

- לא. (רש"י). ומה שאמר רבי פינחס ששלושה כוכבים לילה, הוא מכיון שחישב גם את הכוכב הראשון שעליו נתבאר עתה שבעת ראייתו עדיין יום הוא.
 לב. אשם תלוי - קרבן שחייב להביא מי שמסתפק אם בשוגג עבר על עבירה כזו - שאם היה עובר עליה בוודאות היה חייב להביא קרבן חטאת.
 לג. לשון 'בעי' המובא כאן אינו לשון שאלה, אלא אומר דבר בפשיטות,

°דדמיינ כחדא כוכבתא - ובלבד שיראו שלשה כוכבים הדומים לכוכב אחד, והכוונה שיהיו סמוכים כל כך זה לזה, עד שיהיו נראים ככוכב אחד.^ל

תיקון בדברי רבי: אמר רבי חנינא: סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות, זהו בין השמשות, כי לפי המציאות אין גלגל הלבנה עולה, רק בסוף שקיעת גלגל החמה במערב [ראה בהערה^מ].

ראה לדברי: ותני שמואל בברייתא כן כדברי רבי חנינא: באמצע החודש אין הלבנה זורחת - מתחילה לזרוח, בשעה שהחמה שוקעת - באמצע שקיעתה, אלא מששקעה לגמרי, ולא שוקעת - והלבנה אינה שוקעת בבוקר, בשעה שהחמה זורחת [כבר התחילה לזרוח], אלא מקודם שוקעת הלבנה לגמרי, ורק אז החמה מתחילה לזרוח.

עוד מאמר של רבי חנינא בענין בין השמשות: רבי שמואל בר חייא בר יהודה אמר בשם רבי חנינא: התחיל גלגל חמה לשקע, שאז עדיין יום הוא כנ"ל, בזמן זה אדם [כהן טמא] עומד בראש הר הכרמל^מ, ויורד וטובל בים הגדול הסמוך לו, ועולה ואוכל בתרומתו ובוודאי נטרה,

שחזקה שביום טבל, שהיה לו עוד שהות לטבול לפני בין השמשות, וכשנעשה לילה יכול לאכול בתרומה.

הגמרא מגבילה היתר זו: **הדא דתימר** - זה שאמר שחזקה ביום טבל מדובר, **בההוא דאזיל ליה בקפונדרא** - במי שהלך וירד לים בדרך

[דְּרָמִין בְּחָדָא] בּוֹכְבָתָא. רַבִּי יַעֲקֹב דְּרֹמְנָה בָּשֵׁם רַבִּי יְהוּדָה בֶּן פִּי, בּוֹכְבֵּי אֶחָד וְדָא יוֹם, שְׁנַיִם לֵילָה; וְלֵית לָהּ סַפֵּק, אֵית לָהּ סַפֵּק בֵּין בּוֹכְבֵּי לְבּוֹכְבֵּי. תְּנִי, כֹּל זְמַן שְׁפָנִי מְזַרְחָא מְאֲדִימוֹת וְהוּ יוֹם, הַכְּסִיפּוֹ וְהוּ בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת, הַשְּׁחִירוֹ נַעֲשֶׂה הָעֲלִיּוֹן שׁוֹה לְתַתְּחוֹן וְהוּ לֵילָה. רַבִּי אוֹמֵר, הַלְּבָנָה בְּתַקּוּפָתָהּ, הַתְּחִיל גִּלְגַּל חֲמָה לְשָׁקַע וְתַחֲלִיל גִּלְגַּל לְבָנָה לְעֹלֹת, וְהוּ בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת; אָמַר רַבִּי חֲנִינָא, סוֹף גִּלְגַּל חֲמָה לְשָׁקַע וְתַחֲלִיל גִּלְגַּל לְבָנָה לְעֹלֹת. רַבִּי שְׁמוּאֵל בְּרִי חֲיָא פֶּרִי יְהוּדָה בָּשֵׁם רַבִּי חֲנִינָא, הַתְּחִיל גִּלְגַּל חֲמָה לְשָׁקַע, אָדָם עוֹמֵד בְּרֹאשׁ הָרֵךְ הַכְּרָמַל וְיוֹרֵד וְטוֹבֵל בְּיָם הַגָּדוֹל, וְעוֹלָה וְאוֹכֵל בְּתְרוּמָתוֹ, חֹזֵק בְּיוֹם טָבֵל; הֲדָא דְּתִימָר בְּהֵחָוָא דְּאִזֵּל לָהּ בְּקַפּוֹנְדְּרָא,

שיטה אחרת בזמן צאת הכוכבים: אמר רבי יעקב דרומנה^מ בשם רבי יהודה בן פי^ט: ראה כוכב אחד הרי זה ודאי יום, ואם ראה שנים הרי זה לילה. מקשה הגמרא: ולית ליה ספק - וכי אין לדעת רבי יעקב בר אידי זמן שהוא בכלל ספק, והרי בפירוש נאמר במשנה שיש זמן שהוא (שבת פ"ב מ"ז) 'ספק חשיכה ספק אינו חשיכה'. ומתרת: אית ליה [יש לו] ספק בין כוכב לכוכב, כלומר, כשנראה כוכב אחד עדיין יום הוא, אך מיד לאחר מכן נעשה בין השמשות, עד הזמן שנראה הכוכב השני שאז נעשה לילה^מ.

הגמרא מביאה ברייתא המביאה כמה סימנים בענין זמן בין השמשות וזמן לילה:

תני בברייתא: כל זמן שפני [צד] מזרח מאדימות כתוצאה מזרחורי החמה השוקעת כנגדה במערב^מ, הרי זהו סימן ליום, הכסיפו - התחילו פני מזרח להלבין שנסתלק האדמימות ונעשה כצבע כסף^מ, אף שכיפת הרקיע עדיין לא הוכספה,

הרי זהו סימן לבין השמשות, השחירו פני המזרח, וגם הושחרה כיפת השמים ונעשה העליון שוה לתחתון^מ, הרי זהו סימן ללילה.

סימן אחר לתחילת זמן בין השמשות: רבי אומר: הלבנה כשהיא בתקופתה, כלומר, באמצע החודש כשהלבנה בתקפה ובמילואה

הערות והוספות

ושוה יותר זמן בלילה עד ששוקעת, וכך מוסיפה להתאחר כל יום, עד שבאמצע החודש היא יוצאת בתחילת הלילה, וזורחת כל הלילה ושוקעת לאור הבוקר, ולאחר מכן מתאחרת בכל לילה לצאת עוד ועוד, עד שבסוף החודש יוצאת שוב לאור הבוקר וחוזר חלילה [הגר"ח"ק].

מו. (מהרא"פ). [סימן זה נחוץ לדעת באופן שהרקיע מכוסה בעננים, ואין מבחינים בסימנים אחרים, אלא בזריחת הלבנה].

מז. שבעת שהלבנה במילואה אינה מתחילה לצאת במזרח רק אחר שהחמה שקעה לגמרי במערב (חרדים, הגר"ח"ק). והנה לדעת הגאונים שזמן בין השמשות הוא משעת שקיעת עיגול החמה באופק, מובן שגם זה כוונת רבי [אלא שלפני השינוי בגירסת דבריו משמע, שמתחילת כניסת עיגול השמש באופק מתחיל בין השמשות, ואחר תיקונו של רבי חנינא, 'סוף' הכוונה רק משעה שגמרה לשקוע וכבר אינה נראית]. ולדעת רבינו תם (שבת לד, ב) שבין השמשות מתחיל רק אחר זמן הליכת ג' מיל ורביע מהשקיעה הנראית, שלדבריו יש אז שקיעה שניה - שהחמה נכנסת לגמרי לתוך עובי הרקיע, זוהי כוונת רבי חנינא 'סוף גלגל חמה לשקוע' - לשקיעה השנייה שהחמה גומרת לשקוע לתוך עובי הרקיע (ע"פ חרדים). ראה מראה הפנים שמבאר שיש כאן מחלוקת בין רבי ורבי חנינא [ולא תיקון גירסא], אם בין השמשות מתחיל משקיעה א' או משקיעה ב'.

מח. הר סמוך לים, והחמה סמוכה לשקיעתה נראית בראשי ההרים, ולאחר שירד ויטבול מתחיל בין השמשות (מהרא"פ). לבירור מקומו של הר ראה בספר הזמנים בהלכה מילואים עמ' תר"ס.

לז. שאף על פי שכבר נעשה לילה כשנראים שלשה כוכבים מפוזרים, מכל מקום במוצאי שבת צריך להמתין עד שיהיו שלשה כוכבים רצופים, שבכך יוצאים ידי מצוות תוספת שבת (רש"ם ע"פ גירסת וביאור הר"ן יומא ב, ב, וראה חרדים). בביאור הגירסא 'בר מן הדא כוכבתא', מבאר הגר"ח"ק שהכוונה לכוכב ידוע שאע"פ שאינו נראה ביום הוא מקדים לצאת קודם הלילה.

לח. יש לפרש שהאות ד' הוא מעצם המילה, והכוונה שהיה גר בדרום ארץ ישראל, או יש לומר שהד' הוא שימוש והכוונה מירומי (שדה יהושע). לט. 'פזי' בתו של רבי חייא היתה, ורבי יהודה היה מתייחס אחר האם, מפני שרבי חייא אביה חשוב היה ומזרע דוד המלך (רש"ם).

מ. (חרדים).

מא. (מהרא"פ).

מב. (ראה ערוך ערך כסף א').

מג. בבבלי (שבת לד, ב) הגירסא 'הכסיף העליון והשוה לתחתון, והירושלמי קורא לזה השחירו, כי בשעה שרק התחתון הושחר מתאים יותר הלשון הכסיף, כיון שעדיין אין שחור ממש, אבל כשהשוה העליון לתחתון כבר הושחר לגמרי (ע"פ חרדים).

מד. (ע"פ רש"י שבת לד, ב).

מה. זהו סדר מהלך הלבנה: בתחילת החודש בעת מולד הלבנה, יוצאת הלבנה בתחילת היום ויכולים לראותה רק בתחילת הלילה למשך זמן מועט ושוקעת מיד, ובלילה שלאחריו יוצאת הלבנה מאוחר יותר ביום

הקצרה שיש שם ולא הלך בדרך הסלולה, ברם הוא דאזל ליה באיסרטא - אבל מי שהלך וירד לים בדרך המלך הארוכה וכבושה לרבים, לא בדה - אינו בכלל דין זה, שבאופן כזה עד שיגיע לים ויטבול אפשר וכבר נעשה בין השמשות, ומספק אסור בתרומה יט.

הגמרא מבררת: אי זהו בין השמשות לדעת רבי יוסי להלן בברייתא שזמן בין השמשות הוא כהרף עין. ומשיבה: אמר רבי תנחומא, הזמן הזה דומה לטיפה של דם שהיא נתונה על גבי קצה של סייף, וכשיעור זמן שבו נחלקה הטיפה לכאן ולכאן, זהו בין השמשות, וכלומר שזה זמן קצר ביותר, שהרי מיד אחר שטיפת הדם נופלת על חודה של סייף היא נחלקת.¹

הגמרא מביאה מחלוקת תנאים בברייתא במשך זמנה של בין השמשות: איזהו בין השמשות, תחילתה משתשקע החמה, ונמשך כדי שיעור זמן שיהלך אדם חצי מיל², דברי רבי נחמיה; רבי יוסי אומר, זמן בין השמשות הוא כהרף עין - כזמן קריצת העין ברפיון³, זה נכנס וזה יוצא - הלילה נכנס והיום יוצא, ולא יכלו לעמוד עליו חכמים.

הגמרא דנה אימתי הוא זמן הרף עין של רבי יוסי: האמוראים רבי יוסי ורבי אחא, הווי יתבין - היו יושבין בבית המדרש, ומעיינים מתי זמן הרף עין של רבי יוסי [התנא], אמר רבי יוסי לרבי אחא, וכי לא מסתברא שרק לאחר זמן סוף חצי מיל דרבי נחמיה, אזי הוא

זמן כהרף עין דרבי יוסי⁴. תשובה: אמר ליה רבי אחא לרבי יוסי, באמת אוף אנא סבר כן - אף אני סובר כן, אבל חברנו רבי חזקיה לא אמר כן, אלא חולק על זה ולדעתו כל הרף עין והרף עין במשך הזמן שבחצי המיל דרבי נחמיה, בכלל הספק הוא אם הוא יום או לילה, ולדברי רבי חזקיה דעת רבי יוסי היא, שיש רגע אחד בתוך זמן החצי מיל, שהוא בין השמשות, ולפני זה יום

ואחר זה לילה, אלא שאין אנו יודעים מתי הוא רגע זה, וכל רגע במשך זמן חצי מיל יש ספק אם הוא רגע זה⁵.

הגמרא תקשה על שיטת רבי חזקיה בדעת רבי יוסי. לצורך הבנת הקושיא נקדים לבאר דין 'זב' (להרחבה ראה ויקרא טו, א-טו, ובמסכת זבים פ"א: א) הרואה ראיית זיבה, אם ראה ראייה אחת - טמא טומאה קלה [כמו בעל קרי], וטובל ביום וטהור בערב. ב) אם ראה שתי ראיות - טמא טומאה חמורה [שטמא מושב ומושב] וחייב למנות שבעה ימים נקיים מזיבה, ובסופם טובל במים חיים, וטהור בליל שמיני. ג) ראה שלש ראיות - טמא טומאה חמורה כנ"ל, ובנוסף לכך חייב להביא לבית המקדש שתי תורים או שני בני יונה, אחד טהור ואחד עולה⁶.

והנה אופן חישוב הראיות יש בו כמה אופנים: א) הרואה זב ופוסק ורואה שוב הרי זו נחשבת כשתי ראיות. ב) גם אם לא פסק אלא שנמשכה ראייתו כשיעור שיכולים בו לטבול ולקנח עצמו אחר הטבילה [והוא כשיעור הליכת חמשים אמה], הרי זו נחשבת כשתי ראיות, ואם ראה בשיעור שיש בו כדי לטבול ולספוג פעמיים [והוא כשיעור הליכת מאה אמה], הרי זו נחשבת כשלש ראיות. ג) אם ראה ראייה אחת הנמשכת מסוף היום עד תחילת הלילה, אף שלא נמשכה כזמן שיש בו לטבול ולספוג, הרי זו נחשבת כשתי ראיות⁷.

ומקשה הגמרא: אמר רבי מנא: קשייתה קומי - הקשייתי לפני דרבי חזקיה, כד תנינן תמן - כאשר שנינו יחד את המשנה שם במסכת זבים (פ"א מ"ו): ראה הזב ראייה אחת ביום, ואחת - וחזן מזו ראה ראייה אחת בין השמשות, או ראה⁸ אחת בין השמשות ואחת למחר, הרי דינו שאם יודע שמקצת הראייה מהיום ומקצתה למחר, דהיינו שיוודע

בוודאות שמקצת הראייה התחילה לפני בין השמשות כשעדיין היה ודאי יום, ומקצת הראייה נמשכה עד אחר בין השמשות כשהיה ודאי לילה, הרי דינו כודאי לטומאה - לטומאת זב גמור, שטמא טומאה חמורה וצריך לישב שבעה ימים נקיים לטהרתו, ולקרנן - וחייב להביא קרבנות הזב. שהרי מלבד הראייה שראה או ביום או בלילה, ראה גם ראייה אחת שנמשכה

ביום ונהו בין השמשות, אמר רבי תנחומא, לטיפה של דם שהיא נתונה על גבי קצה של סייף, נחלקה הטיפה לכאן ולכאן וזהו בין השמשות. אי זהו בין השמשות, משתשקע החמה כדי שיהלך אדם חצי מיל, דברי רבי נחמיה; רבי יוסי אומר, בין השמשות כהרף עין, * [זה נכנס וזה יוצא], ולא יכלו לעמוד עליו חכמים. רבי יוסי ורבי אחא הווי יתבין, אמר רבי יוסי לרבי אחא, לא מסתברא סוף חצי מיל דרבי נחמיה כהרף עין דרבי יוסי, אמר ליה, אוף אנא סבר כן; רבי חזקיה לא אמר כן, אלא כל הרף עין והרף עין שפחצי מיל דרבי נחמיה ספק הוא. אמר רבי מנא, קשייתה קומי דרבי חזקיה, כד תנינן תמן, ראה אחת ביום ואחת בין השמשות, * [אחת בין השמשות ואחת למחר, אם יודע שמקצת הראייה מהיום ומקצתה למחר, ודאי לטומאה ולקרנן],

א. רש"ס. ב. רש"ס.

הערות והוספות

חכמים אימתי זמן הרף עין זה במשך זמן חצי המיל, ולפי זה נמצא שרבי יוסי אינו חולק על עיקר דינו של רבי נחמיה, וגם הוא סובר שבמשך חצי מיל יש ספק אם יום או לילה, אלא שרבי יוסי בא להסביר, שעיקר הספק של זמן בין השמשות אינו אם כל הזמן הזה הוא יום או לילה, אלא שיש רגע אחד בתוך זמן זה שעליו אנו מסופקים אם הוא יום או לילה, וכיון שאין אנו יודעים מתי רגע זה, לכן יש לנו להסתפק על כל רגע ורגע שבמשך חצי המיל, אם עד הרגע הזה היה ודאי יום ומאחרי רגע זה ודאי לילה (רש"ס, וראה בתוס' שבת לד, ב שמבאר שזוהי אכן דעת רבי נחמיה).

נה. ועד הבאת קרבנותיו אסור באכילת קדשים, משא"כ הרואה שתיים מותר מיד אחר שטבול בליל שמיני באכילת קדשים.

נו. (ראה בהרחבה רמב"ם הל' מחוסרי כפרה פ"ב ה"א).

מט. (חרדים).

נ. ונקט טיפת דם ולא טיפת מים, כי טיפת מים אינה נשארת על חודה אפילו כהרף עין אלא מיד נופלת (פני משה).

נא. והוא לרוב הפוסקים כשיעור ט' דקות (ראה שו"ע או"ח סי' תנט ס"ב ובמשנה ברורה שם).

נב. (רש"י שבת לד, ב).

נג. ודברי רבי יוסי 'ולא יכלו לעמוד עליו חכמים', היינו שעל עצם זמן ההרף עין לא יכלו לעמוד עליו ולידע אם הוא יום או לילה, אבל לפני כן ודאי יום הוא (רש"ס). ונמצא שלדעת רבי יוסי במשך זמן חצי המיל של רבי נחמיה עדיין יום גמור, ואפשר לטבול בו, ורק אחריו נעשה הערב שמש (פני משה).

נד. וכוונת דברי רבי יוסי 'ולא יכלו לעמוד עליו חכמים', היינו שלא ידעו

שמשנה זו נשנית רק לפי שיטת רבי יוסי; הרי לפי דבריו אין המשנה שנויה גם לדעת רבי יוסי, שהרי גם לפי ביאורך בדעת רבי יוסי צריך הזב לראות יותר מממשך זמן חצי מיל כדי שידע בוודאות שראה שני ימים, [והרואה בממשך זמן של חצי מיל, כבר נתבאר

שבכל אופן נחשבת כשלש ראיות, ואין צורך שהיום והלילה יחלקו את הראיה שתהא נחשבת כשתי ראיות]; ואם תאמר שמדובר באופן שראה רק כשיעור הרף עין או קצת יותר, איך תפרש את דברי המשנה שאם יודע בוודאות שראה מקצתו ביום ומקצתו בלילה - הוא זב ודאי לענין קרבן, הרי לדבריו שאיננו יודעים מתי הוא 'הרף עין' זה, מניין ידע 'בוודאות' שראה מקצתו ביום ומקצתו בלילה.

הגמרא מתרצת: עדיין ניתן לומר שהמשנה נשנית לדעת רבי יוסי, ומדובר כשראה רק ראייה קצרה בתוך זמן חצי המיל, ורשם לעצמו מתי היה רגע זה, ולכשיבוא אליהו ויאמר לנו זהו [הרף עין זה שראה בו, הוא זמן] בין

השמשות^{טז}, אם יתברר אז שהראיה נמשכה קצת לפני זמן הרף עין זה וגם מקצת לאחריו, אז יהא דינו ודאי לקרבן רק לדעת רבי יוסי^{טז}. הגמרא דוחה: **כשיבוא אליהו מאן פליג** - מי יחלוק על דבריו, והלא הוא יברר לנו כל ספק, וגם יבאר לנו כל הספקות בענין בין השמשות^{טז}, ואם דברי המשנה אמורים לכשיבוא אליהו, מה היא באה ללמדנו 'ודאי לטומאה וספק לקרבן', הלא אז לא ישאר לנו שום ספק, אלא נדחו דברי רבי חזקיה^{טז}.

הגמרא מביאה עוד בענין שלש כוכבים^{טז}:

רבי חנינא חברהון דרבנן [חברם של החכמים] **בעי** [שאל]: **כמה דאת אמר בערבית** - כמו שאתה אומר בערב, **נראו שלשה כוכבים, אף על פי שהחמה נתונה באמצע הרקיע** - שלא שקעה החמה

מסוף היום עד תחילת הלילה - שנחשבת כשתי ראיות [כמבואר בהקדמה], ונמצא שראה שלש ראיות המחייבות קרבן. **ואם ספק שמקצת הראיה מהיום ומקצתה למחר**, כלומר, שאינו יודע בוודאות שאת הראיה שראה בזמן בין השמשות התחיל לראות משעה

שהיה ודאי יום עד שעה שהיה ודאי לילה, ויתכן שראה רק בזמן בין השמשות עצמו ולא לפניו ולאחריו, הרי זה ודאי לטומאה, שהרי בכל אופן מדובר שראה שתי ראיות [אחת בשעה שהיה ודאי יום או ודאי לילה, ואחת בזמן בין השמשות], **וספק לקרבן**, כיון שהראיה שראה בזמן בין השמשות יש להסתפק בה אם נחלקת לשתי ראיות, שבזמן בין השמשות עצמו יתכן שיש גם יום וגם לילה.

כהכנה לקושיית רבי מנא על רבי חזקיה מביאה הגמרא דיון לפי איזה תנא נשנית המשנה: **רבי חייא בר יוסף בעא קומי** [שאל לפני] **רבי יוחנן, מאן** [מי הוא ה] **תנא** הסובר שראיה אחת שראה מסוף היום עד תחילת הלילה נחלקת לשנים, הלא הוא **רבי יוסי**, שהרי אם

כשיטת רבי נחמיה שזמן בין השמשות נמשך כשיעור חצי מיל, הרי באופן שהזב ראה ראייה ארוכה כזו, בכל אופן הוא זב ודאי לטומאה ולקרבן, שהרי בזמן זה יש יותר מממשך זמן של שתי טבילות וסיפוגים, ורק לרבי יוסי שבין השמשות הוא כהרף עין, אפשר לבאר שהמשנה מדברת במי שראה ראייה קצרה בזמן בין השמשות^{טז}. **אמר ליה רבי יוחנן לרבי חייא בר יוסף, קשתה** - יפה הקשית שמשנה זו נשנית רק לפי שיטת רבי יוסי^{טז}. לפי זה מקשה רבי מנא לרבי חזקיה: **על דעתך דאת אמר** [שאתה אומר], **שדעת רבי יוסי שבין השמשות הוא כהרף עין, הכוונה לכל הרף עין והרף עין שבחצי מיל דרבי נחמיה, שספק הוא אם הוא יום או לילה, למה אמר ליה רבי יוחנן לרבי חייא בר יוסף יפה קשתה** [הקשית]

הערות והוספות

פ"א ענף ג אות א. על פי ביאורם ניתן לדחוק ולהבין את מהלך הגמרא גם לפי שיטת הגאונים וגם לפי שיטת רבינו תם [ראה גם בהערה הבאה]. אמנם הגר"ח^ק מבאר את הסוגיא כדעת הגאונים, ששאלת רבי חנינא הוא מדוע בלילה אנו אומרים שנעשה ספק לילה מיד בתחילת כניסתו לעובי הרקיע אף שעדיין לא שקעה אורה, וביום אנו אומרים שמיד בעלות השחר נעשה יום מהטעם שכבר נמצאת באמצע הרקיע, ואין אומרים שעד שלא יוצאת לעולם לא נעשה יום כמו בלילה אף שעדיין נמצאת החמה באמצע הרקיע כבר לילה הוא. ולדבריו תירוצו של רבי בא הוא **מה ביאתו משינתכסה מן הבריות** - היינו כמו עת השקיעה כשהשמש מתחיל להיכנס לעובי הרקיע מיד כשנתכסה עיקר אורה נעשה לילה, כמו כן **אף יציאתו לכשיתודע לבריות** - מיד כשמתחיל להיכנס לעובי הרקיע בעלות השחר נעשה יום.

וגם בהמשך הוא מבאר לפי גירסת הדפוס 'אמר רבי יוסי בי רבי בון **אם אומר**... ובסוף הסוגיא כהגהות הגר"א: **שרי** עליל אף על גב דלא על **אמרינן דעל**, ולדבריו דברי רבי יוסי ורב הונא הם תירוץ רביעי ע"פ סברא לשאלת רבי חנינא חברהון דרבנן, ועל זה מתרץ רבי יוסי שאם נאמר שבבוקר לא יהיה יום עד הנץ החמה, אין מציאות שהיו זמני היום והלילה שווים, שהרי לפי זה אתה מחשיב תמיד את מציאות השמש בעובי הרקיע כלילה. ורב הונא מוסיף שגם על פי דרך ארץ הוא כך,

נז. ולכן אם ראה גם מקצת לפניו ומקצת לאחריו, הרי הוא ודאי זב לענין קרבן ששני ימים מחלקים גם ראייה קצרה, ורק אם ראה בזמן הרף עין בלבד הרי הוא ספק לקרבן.

נח. (הגר"ח"ק).

נט. שכעת לא ידעו לעמוד עליו חכמים מתי הוא זמן הרף עין זה לכן אנו מסתפקים בכל משך זמן החצי מיל אולי ברגע זה הוא ההרף עין, אבל אז כבר לא יהיה לנו ספק מתי הוא הרף עין זה של בין השמשות.

ס. מה שאין כן לדעת רבי נחמיה שכל זמן בין השמשות הוא ספק שמא כולו יום או כולו לילה, לא יהיה ודאי לקרבן (הגר"ח"ק).

סא. הן בענין מתי הוא זמן בין השמשות והן אם בין השמשות הוא יום או לילה, [ויש לפרש לפי זה גם 'מאן פליג' דהיינו האם עדיין יהיה מחלוקת בין רבי יוסי לרבי נחמיה בענין בין השמשות, שנאמר שרק לדעת רבי יוסי יהיה ודאי לקרבן ולא לדעת רבי נחמיה] (הגר"ח"ק).

סב. (ע"פ רש"י). שהרי אי אפשר לפרש את המשנה כדבריו, ועל כרחך צריך לומר כשיטת רבי יוסי ורבי אחא, שהרף עין של רבי יוסי הוא בזמן מוגדר אחרי זמן בין השמשות של רבי נחמיה, ולדעתם מובנת דברי המשנה שמדובר במי שרואה את הראיה בזמן הרף עין זה שזמנו מוגדר וידוע.

סג. סוגיא הבאה ביארנו ע"פ ביאור מהר"פ ותולדות יצחק, ובהמשך לפי גירסת המנחת כהן, ובדרך פירושו של האבן האזל (מדע, הלכות קרי"ש

למסקנה מתחיל היום מעלות השחר, והלילה מתחיל מיד כשנראה שלשה כוכבים אחרי שקיעת החמה, ועל זה מקשה הגמרא:

אמר רבי יוסי בי רבי בון: אם אין אתה אומר ליתן ולהחשיב את הזמן שבה החמה נמצאת בעוביו של רקיע [והיינו הזמן שבין

היום ללילה] שיחשב ללילה, בין בערבית מאחרי השקיעה עד צאת הכוכבים, ובין בשחרית מאחרי עלות השחר עד הנץ, קשה, שהרי נמצאת שאתה אומר בזה, שאין אורך היום והלילה שוין ביום הראשון של תקופת ניסן ותשרי, ותני - והרי שנינו בברייתא: באחד [ביום הראשון] בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי, היום והלילה שוין בשעותיו, והרי זה שייך רק באופן שאתה מחשיב את הלילה מעת השקיעה עד הנץ, ואת היום מהנץ עד השקיעה [ראה בהערה עא].

ומתוצאת הגמרא: **אמר רבי הונא:** אף על פי שלענין החשבון והמציאות של יום ולילה נחשב הזמן שמהשקיעה עד הנץ ללילה ומהנץ עד השקיעה ליום, אך לענין דיני התורה הקשורים ליום ולילה, נלפינה מדרך הארץ - אנו לומדים מדרכו של עולם, שרי מלכא נפק - כשהמלך עומד לצאת מארמונו, אף על גב דלא נפק - אף על פי שעדיין לא יצא, אלא שרואים את שריו ועבדיו מתחילים לצאת, אמרין דנפק - אומרים האנשים

שהמלך יצא, וגם כאן משעה שעלה השחר וניכר כבר אור הבוקר אומרים שיום הוא. ולהיפך שרי עליל - כשהמלך נכנס לארמונו, לא אמרין דעל - אין האנשים אומרים שנכנס, עד שתתא דייעול - עד השעה שנכנס בפועל, וכן הוא בענין הלילה, אף על פי

לגמרי^ט ועדיין יש מקצת אורה ברקיע, אף על פי כן כיון שנראה שלשה כוכבים לילה הוא, וזמר [ואמור] אף בשחרית כן, שבעלות השחר אף על פי שנראה אור החמה במזרח, עדיין יהיה לילה כל זמן שעדיין רואים שלשה כוכבים, ומדוע מיד בעלות השחר נעשה יום^ט.

הגמרא מסיקה שאין היום תלוי במקומה של השמש בעובי הרקיע, ומביאה כמה ראיות על כך:

(א) **אמר רבי אבא: כתיב** (בראשית יט, כג) **'השמש יצא על הארץ ולוט פא צערה', וכתוב** (ויקרא כב, ז) **'ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים כי לחמו הוא', מקיש יציאתו לביאתו^ט, ולומר לך מה בשעת ביאתו של השמש נעשית הלילה משיתכסה עיקר אורה מן הבריות, אף שעדיין יש מקצת אור בעולם, כי מיד כשנראים שלשה כוכבים ניכר שנעשה לילה, אף בשעת יציאתו של השמש לעולם, מיד לכשיתודע אורה לבריות נעשה יום, אף שעדיין נראים שלשה כוכבים, כי מיד שהאיר השחר ניכר לכל אדם שנעשה יום** [ראה בהערה טו].

(ב) **אמר רבי בא^ט: כתיב** (בראשית טז, ג) **'הבקר אור והאנשים שלחו הקוה וחקמיהם', וזה היה בעת 'עלות השחר'^ט, הרי שהתורה קראה לאור עלות השחר בוקר^ט, אף על פי שעדיין נראים שלשה כוכבים.**

(ג) **תני רבי ישמעאל: כתיב** (שמות טז, כא) **'וילקטו אתו וילקטו אתו' [את המן] בבקר בבקר, בא ללמד כדי ליתן תחום לבוקרו של בוקר, והיינו שיש בוקר שהוא עלות השחר, שהוא נספח ונוסף לבוקר שהוא הנץ החמה.**

הערות והוספות

ו'תזרח השמש על הארץ', וכמו שנאמר (קהלת א, ה) 'וזרח השמש ובא השמש', ונקט הלשון 'יצא' שהוא ההיפך מלשון ביאה, כדי להקישם זה לזה (מהרא"פ).

טז. והוא דבר שהחוש מעיד עליו, שבערב אין נכר לבריות שהלילה מתחיל להגיע, שלפעמים עדיין יש אור רב בחוץ, ורק כשמתחיל לראות את כוכבים אז מכירים שנעשה לילה, אבל בבוקר תיכף משהאיר פני המזרח בעלות השחר ניכר שנעשה יום (ע"פ מהרא"פ ותולדות יצחק).

סח. [אף שרבי בא בירושלמי הכוונה לרבי אבא אין זה רבי אבא הנ"ל אלא אמורא אחר בשם זה (תולדות יצחק ועיי"ש)].

טט. (ראה פסחים ב, א וברש"י שם).

ע. ודייק כן ממה שנאמר 'הבוקר אור' ולא 'אור הבוקר' (מהרא"פ).

עא. הענין מבואר בבבלי (עירובין נו, א וברש"י שם), דהנה החמה הולכת כל יום ממזרח למערב דרך צד הדרום, אלא שנקודת הזריחה והשקיעה שונה בכל תקופה, בתחילת תקופת תמוז יוצאת החמה בנקודת צפונית מזרחית ושוקעת בנקודת צפונית מערבית, ואז מהלכה ביום ארוכה [שהרי היא פונה מהצפון לדרום וחוזרת אל הצפון] ונמצא שהיום ארוך מהלילה, בתחילת תקופת טבת זורחת החמה בנקודת דרומית מזרחית ושוקעת בנקודת דרומית מערבית, ולכן מהלכה ביום קצרה [שהרי אינה צריכה לפנות לשום כיוון, אלא מהלכת ישר מהדרום אל הדרום], והלילה ארוכה

שכאשר המלך מתחיל להיכנס לארמונו, אומרים שכבר נכנס אע"פ שעדיין לא נכנס לגמרי, 'שרי עליל אף על גב דלא על אמרין דעל' - וכאשר מתחיל לצאת אע"פ שעדיין לא יצא, הבריות אומרים שכבר יצא, וכעין זה היום נכנס מיד כשמתחיל להאיר בעלות השחר, ויוצא מיד כבר באמצע כניסתו לעובי הרקיע.

סד. ראה במראה הפנים שגמרא זו היא הוכחה לדעת הגאונים שמתחילת השקיעה נעשה בין השמשות, ולאחר משך זמן של שלשה רבעי מיל נעשה לילה - אף על פי שאור החמה עדיין נתונה באמצע הרקיע. אמנם ראה בתוספות הרא"ש (ב, ב) שמשמע מדבריו שקושיית הגמרא היא אחרת, והיא, מדוע יש הבדל בין ערב לבוקר, שבערב אנו מסתפקים במשך זמן ג' רבעי מיל לפני צאת הכוכבים שמא לילה הוא, אף שעדיין החמה באמצע הרקיע [היינו, שלא עברה עדיין מהלך ד' מיל שיהיה ודאי לילה]. מה שאין כן בבוקר ממשך זמן ד' מיל לפני נץ החמה אנו אומרים שכבר ודאי יום, ואין אנו מסתפקים במשך זמן ג' רבעי מיל הראשונים שמא לילה הוא, והרי שני הנשפים - הן מערב ליום והן מיום ללילה שוים במציאותם, ואם בלילה יש ספק גם ביום היינו צריכים להסתפק (ע"פ ספר הזמנים בהלכה פ"כ ט"ז).

סה. (מהרא"פ, תולדות יצחק).

סו. ולמד כן ממה שנאמר בלשון 'השמש יצא', ולא בדרך הרגיל לכתוב

אמר בשם רבי שמואל בר סוטר: המלאכים אין להן קפיצין - חוליות ברגליהם, ולכן אינם יכולים לקפל את רגליהם ולישב, ומה טעמא - ומניין, שמצינו שדניאל אמר (דניאל ז, טז) 'קִרְבַּת עַל חַד מִן קְאָמִיא' [התקרבותי אל אחד מן קאמיא], ופירוש המילה 'קאמיא' הוא 'קיימא' - אלו שעומדים תמיד ואינם יושבים כלל^{פא}, והכוונה למלאכים העומדים לפני הקב"ה תמיד^{פב}.

אחר שהגמרא הביאה מאמר ממלאכים וכהנים, מביאה הגמרא מאמר בענין כהנים המשולים למלאכים^{פג}.

אמר רבי הונא: זה שרואה את הכהנים בשעה שנושאין כפיהם בבית הכנסת, יאמר פסוקים אלו, בברכה ראשונה שהוא 'ברוך ה' וישמר' (במדבר ו, כד), צריך לומר הפסוק (תהלים קג, כ) 'בָּרְכוּ ה' מְלֹאכֵיו גְּבֵרֵי כַח עֲשֵׂי דְבָרוֹ לְשֹׁמֵעַ בְּקוֹל דְּבָרוֹ'^{פד}, בשנייה 'יאר ה' פניו אליך ויחנך' (שם, כה) 'אמר (שם, כא) 'בָּרְכוּ ה' כָּל צַבָּאֵיו קוֹשְׁרֵתָיו עֲשֵׂי רְצוֹנוֹ, בשלישית 'ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום' יאמר (שם, כב) 'בָּרְכוּ ה' כָּל מַעֲשֵׂיו בְּכָל מְקוֹמוֹת מְשֻׁלָּתוֹ בְּרִכֵּי נַפְשֵׁי אֶת ה' פִּי. במוסף - בשבתות, ימים טובים וראש חודש שנוסף בו עוד נשיאת כפים בתפילת מוסף, יש לחדש ולומר פסוקים אחרים^{פה}, בברכה הראשונה 'ברוך' צריך לומר

(שם קלד, א) 'שִׁיר הַמַּעֲלוֹת הֵנָּה בָּרְכוּ אֶת ה' כָּל עַבְדֵי ה' הָעֹמְדִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת'^{פו}, בשנייה 'יאר' יאמר (שם, ב) 'שָׂאוּ יְדֵכֶם קִדְשׁ וּבָרְכוּ אֶת ה', בשלישית 'ישא' יאמר (שם, ג) 'בָּרְכֶךָ

שהשמש כבר נתכסה מעינינו אין אנו אומרים שנעשה לילה עד שנחשך ונראו שלשה כוכבים. והיינו שלדיני תורה נחשב היום והלילה כפי דרך העולם, שכן הוא כשמתחיל להאיר אומרים שהוא כבר יום, וכשמתחיל להחשיך אין אומרים שכלה היום עד שרואים שלשה כוכבים^{פי}.

וְהוּא שְׁעוֹמֵד וּמִתְפַּלֵּל צָרִיךְ לְהַשְׁווֹת אֶת רִגְלָיו, תְּרִין אַמּוּרִין רַבִּי לִי וְרַבִּי סִימּוֹן, חַד אָמַר בְּמִלָּאכִים, וְחַד אָמַר בְּכַהֲנִים; מֵאֵן דְּאָמַר בְּכַהֲנִים, 'לֹא תַעֲלֶה בְּמַעְלוֹת עַל מִזְבֵּחַ', שֶׁהָיוּ מְהַלְכִים עֶקֶב בְּצַד גּוֹדֵל וּגּוֹדֵל אֲצֵל עֶקֶב; וּמֵאֵן דְּאָמַר בְּמִלָּאכִים, 'וְרִגְלֵיהֶם רָגַל יִשְׁרָה'. רַבִּי חֲנִינָא בַר אֲנָדְרִי בְּשֵׁם רַבִּי שְׁמוּאֵל בַּר סוּטָר, הַמְּלָאכִים אֵין לָהֶן קְפִיצִין, וְכֵּה טַעְמָא 'קִרְבַּת עַל חַד מִן קְאָמִיא', קְיִימָא. אָמַר רַבִּי הוֹנָא, זֶה שְׂרֹאָה אֶת הַכַּהֲנִים בְּבֵית הַכְּנֶסֶת, בְּבִרְכָּה רֵאשׁוֹנָה צָרִיךְ לֵאמֹר 'בָּרְכוּ אֶת ה' מְלֹאכֵיו, בְּשִׁנְיָה 'בָּרְכוּ אֶת ה' כָּל צַבָּאֵיו, בְּשִׁלִּישִׁית 'בָּרְכוּ ה' כָּל מַעֲשֵׂיו; בְּמוֹסֵף, בְּבִרְכָּה תְּרֵאשׁוֹנָה צָרִיךְ לֵאמֹר 'שִׁיר הַמַּעֲלוֹת הֵנָּה בָּרְכוּ אֶת ה' כָּל עַבְדֵי ה' הָעֹמְדִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת, בְּשִׁנְיָה 'שָׂאוּ יְדֵכֶם קִדְשׁ, בְּשִׁלִּישִׁית 'בָּרְכֶךָ

הגמרא מפסיקה קצת בענין עלות השחר וצאת הכוכבים, ומביאה מאמר בענין עמידה בשעת שמונה עשרה^{פי}.

זהו שעומד ומתפלל תפילת שמונה עשרה, צריך להשוות את רגליו שלא ירחיבן זו מזו^{פי}, ונחלקו בזה תרין אמורין [שני אמוראים] רבי לוי ורבי סימון, חד אמר צריך להשוות רגליו כמלאכים^{פי}; וחד אמר צריך שלא להרחיבן וככהנים. ומבאר הגמרא ההבדל ביניהם: מאן דאמר ככהנים, כוונתו למה שנאמר אצל כהנים (שמות כ, כב) 'לֹא תַעֲלֶה בְּמַעֲלֵת עַל מִזְבְּחִי אֲשֶׁר לֹא תִגָּלָה עֲרוֹתְךָ עָלָיו, שהתורה אסרה לבנות מדרגות למזבח, מפני שהיו הכהנים מהלכים [צריכים להלך על כשב המזבח] עקב בצד גודל וגודל אצל עקב, כדי שלא ירחיבו את פסיעותיהם ויבואו לידי גילוי ערוה^{פי}, וכמו כן המתפלל אסור להרחיב את רגליו יותר מעקב בצד גודל^{פי}; ומאן דאמר כמלאכים, כוונתו למה שנאמר אצל המלאכים (יחזקאל א, ז) 'וְרִגְלֵיהֶם רָגַל יִשְׁרָה', שרגלי

המלאכים נראין כרגל אחת^{פי}, ולפיכך צריך לחברן ברוחבן זו אצל זו שיהיו נראין כאחת ממש^{פי}.

הגמרא מביאה אגב זה עוד מאמר בענין מלאכים: רבי חנינא בר אנדריי

הערות והוספות

לעמוד בה, על כל שכן אין להרחיב את הרגלים (תוס' ישנים יומא כב, א) עת. והיינו 'ורגליהם' הרבים נראים 'כרגל' אחת 'ישרה' (ע"פ אבודרהם).

עט. ולא די לעמוד עקב לצד אגודל (הגר"ח ק).

פ. (פני משה).

פא. שאין לפרש 'קאמיא' ראשונים, כי לא נזכר שם ראשונים ואחרונים, שיהא הכוונה שאמר רק לראשונים, אלא הכוונה 'קיימא' - העומדים (פני משה [חביב]).

פב. (ע"פ רש"י שם).

פג. (רש"י שם). ולפי מה שכתבנו לעיל בשם המשב"ח הרי זה המשך סידרת מאמרי רב הונא.

פד. ובפסוק זה אנו מרמזים שהכהנים המברכים את העם הם בבחינת מלאכים (ע"פ רש"י שם).

פה. וטעם אמירת הפסוקים הוא מפני שהעם יראו כמסבירי פנים ומודים לה' על ברכותיו (ראה בהרחבה בבלי סוטה מ, א). וטעם אמירת פסוקים אלו דווקא הוא מפני שמרומז בהם כל העולמות ממעלה למטה [ברכו ה' מלאכיו כנגד עולם המלאכים, 'ברכו ה' כל צבאיו' כנגד עולם הגלגלים, 'ברכו ה' כל מעשיו בכל מקומות ממשלתו, כנגד עולם השפל] והוא כדי לקשר ולהמשיך שפע הברכות מלמעלה למטה (רש"י שם).

פו. (ע"פ רש"י סוטה לט, ב).

פז. לכאורה טעם אמירת פסוקים אלו, מפני שהמזמור שם מדבר מענין

יותר מהיום, אמנם בתחילת תקופת ניסן ותשרי אז החמה זורחת באמצע המזרח ושוקעת באמצע המערב, ואז היום והלילה שווים בשעותיהם. ולפי הסבר זה מובן מדוע חשבון היום והלילה שווים רק אם נעשה החשבון מהזריחה עד השקיעה, שאז יש לחמה זמן שווה ללכת בין השקיעה לזריחה לבין הזריחה לשקיעה, שהרי היא מתחלת את מהלכה מנקודת האמצע. עב. [והוא כעין מה שמצינו בחז"ל (בבלי לא, ב ועוד) שדברה תורה בלשון בני אדם, וכגון כשכתבה התורה (ויקרא כב, ז) 'ובא השמש', התכוונה למה שבני אדם מכנים ביאת השמש, שהוא רק משעה שאור השמש נתכסה לגמרי מעינינו].

עג. צריך להבין מה הקשר בין המאמרים הבאים למה שלמדנו מקודם (ראה ברש"י ובמראה הפנים), ובספר המשב"ח כתב שלכאורה צריך לגרוס כאן 'ואמר רב הונא', שהרי מיד לאחריו בא עוד מאמר מרב הונא, ולפי זה מובן שאגב שהביאה הגמרא מאמר אחד מרב הונא, כבר הביאה עוד שני מאמרים מרב הונא.

עד. (מהרא"ם).

עה. וכל זה כדי שיראה אדם את עצמו בעמדו בתפילה כאילו הוא מלאך עומד לפני ה' באימה וביראה (גנזי ראשונים י, ב).

עו. אלא צריך לעשות כבש משופע שעליו יוכלו לילך עקב בצד אגודל, וכמו כן בתפילה צריך להיזהר שלא להרחיב רגליו, שלא יראה כגילוי ערוה (הגר"ח ק).

עז. (הגר"ח ק). כי תפלה היא כנגד עבודת הקרבנות (ראה טור אור"ח סי' צח) וצריך

ה' מציין עשה שמים וארץ. וממשיכה הגמרא: אם היו ארבע פעמים ביום ברכת כהנים, דהיינו ביום כיפור, שבהם הכהנים נושאים את כפיהם גם במנחה ובנעילה, אזי חוזר ואומר בתליתא - בברכת כהנים השלישית שבתפילת מנחה, כקדמיתא - כמו שאמר בפעם

הראשונה בתפילת שחרית, ורביעיתא - ובברכת כהנים הרביעית שבתפילת נעילה, כתינוותא - כמו שאמר בפעם השניה בתפילת מוסף.

הגמרא חוזרת לדון בענין הזמנים, ודנה בזמני התחלת היום: אמר רבי חנינא: מאילת השחר - מזמן שאילת השחר [להלן יבואר מה] מתחילה לזרוח ממזרח, עד זמן שיאור המזרח, שהוא זמן עלות השחר^פ, אדם מהלך [יכול ללכת] ארבעת מילין, וכן משיאור המזרח עד שתנץ החמה אדם מהלך ארבעת מיל. ומביאה מקור: ומניין משיאור המזרח עד שתנץ החמה ארבעת מיל, דכתיב במהפכת סדום ועמורה (בראשית יט, טו) 'וכמו השחר עלה וגו' ונאצו הפלגים בלוט לאמר קום קח את אשתך ואת שתי בנותיך הנמצאות פן תספה בעון העיר, הרי שבעלות השחר יצא לוט מסדום, וכתיב בהמשך (שם, כג) 'השמש יצא על הארץ ולוט בא צעה', הרי שבעת זריחת השמש הגיע לצוער, ומן סדום לצוער יש מרחק של הליכת ארבעת מיל, הרי לנו שמעת עלות השחר עד הנץ החמה יש שיעור הליכת ד' מיל.

מקשה הגמרא: יותר הוון - הרי אנו רואין בחוש שהמרחק בין סדום לצוער הוא יותר מהליכת ד' מיל^פ. ומתרצת הגמרא: אמר רבי זעירא: המלאך היה מקדד [מקצרצ] לפניו הדרך, שהמלאך היה

מיישר להם ההרים, וכך התיישר הדרך ולא הצטרכו ללכת בעליות וירידות, ובאופן זה המרחק הוא רק הליכת ד' מיל^פ.

הגמרא ממשיכה בביאור המאמר: ומניין אנו יודעים שמאילת השחר

עד שיאור המזרח אדם מהלך ארבעת מיל. ומביאה מקור: נלמד מהפסוק הנ"ל 'וכמו השחר עלה', שהיה צריך לכתוב 'כמו', נאמר 'וכמו' בתוספת ו', ללמדנו שמילה מדמית לחבירתה - שדבר זה דומה לחברו, ובא לרמז שיש עוד זמן הדומה לשיעור זה, והיינו כמו הזמן שיש בין עלות השחר עד הנץ החמה, כך יש בין איילת השחר לעלות השחר^פ.

הגמרא מבארת מהי איילת השחר: אמר רבי יוסי בי רבי בון: הדא איילתא דשחרא - האיילת השחר הזה^פ, מאן דאמר כוכבתא היא טעיא - מי שאומר שזה 'כוכב השחר' דהיינו כוכב הנוגה טועה הוא, שהרי זימנין דהיא מקדמא וזימנין דהיא מאחרא - שהרי פעמים שהיא מקדמת ופעמים שהיא מאחרת^פ, ואין לה זמן קבוע שיוכל להיקרא איילת השחר דווקא, אלא מאי כדון - מה נקרא איילת השחר, כמין תרין דוקרנין דנהור - כמין שני עמודי אור, דסלקין מן מדינחא - שעולין מן המזרח מהלך ד' מיל לפני עלות השחר, ומנהרין - ומאירים מניצוצות השמש שיעלה במזרח^פ.

הגמרא מביאה מעשה בענין זה: דלמא - מעשה בענין זה^פ, רבי חייא רבא [הגדול] ורבי שמעון בן חלפתא, הוו [היו] מהלכין בהדא [בזאת] בקעת הארבל^פ, בקריצתה - בהשכמה קודם שהאיר

הערות והוספות

ממעל לו כמו שעה או ב' שעות, פעם להוסיף פעם לגרוע, וכמו כן דינו בבקר בעלייתו על אופק המזרחי, שלפעמים לא יקדים קודם עלית השמש רק זמן מועט, ולפעמים יקדים שעה או ב' שעות, גם לפעמים ימצא קרוב אל השמש, ולפעמים רחוק ממנו כמו בערב ובבקר, ולפעמים לא יראה כוכב זה כלל לא בבקר ולא בערב בכמה ימים^פ.

והגרח"ק מבאר שאין לומר שהכוונה לכוכב, שאם כן איך אנו רואים שאילת השחר עצמה מתקדמת ומתאחרת על פי מהלך החמה, שיש תקופות שהנץ החמה מוקדם ויש שהוא מאוחר.

צה. (יפה מראה). ראה בספר הזמנים בהלכה (פכ"א אות יב) שמביא בשם הספר 'עלה יונה' (לר"י מרצון ר"י קול תורה), שלכאורה הכוונה לתופעת אור המכונה באסטרונומיה 'אור גלגל המזלות', אור עמום זה מופיע בעונות שנה מסוימות זמן ניכר טרם אור השחר במקום בו אמורה השמש לעלות, ונמשך בגלגל המזלות שהוא המסלול שאחר כך השמש הולכת בו, ותיאורו מתאים לדברי הירושלמי שהם שתי קרני אור אחת מימין ואחת משמאל העולות מן המזרח ומתרוממות עד לגובה חצי השמים כמעט.

צו. לשון קצרה הוא, 'דא למה דמיא', ובכל מעשה שמספר בירושלמי מתחיל כך (חרידים).

צז. כפר סמוך לטבריה (חרידים).

הכהנים העומדים בבית המקדש, ונושאים את כפיהם.

פח. (רש"י, חרידים).

פט. ראה בבבלי (פסחים צג, ב), 'אמר רבי חנינא, לדידי חזי לי ההוא אתרא [אני ראיני אותו מקום] והוי חמש מילין, ושם מסיק הבבלי שיש חמש מיל מעלות השחר עד הנץ החמה.

צ. (רש"י).

צא. (הגרח"ק).

צב. (רש"י עיי"ש, פני משה).

צג. שהזכירה דוד המלך בתהלים במזמור כ"ב 'למנצח על איילת השחר' (חרידים).

צד. ראה בספר תפארת צבי (מהרב מאיר צבי מטומושוו): "הכוכב השלישי משבעה כוכבי לכת נקרא נוגה, לפי שהוא מזהיר ונוגה יותר מכל כוכב השמים חוץ מהשמש והירח... וזה הכוכב נוגה לפעמים ילך לפני השמש ויעלה לנו על אופק המזרח ויראה קודם עלות השחר ויקרא אז כוכב השחר, ולפעמים ילך זה הכוכב אחר השמש ויראה תיכף אחרי שקיעת החמה ממעל האופק המערב ואז יקרא כוכב הנשף או כוכב הערב, וזולת אלו שני הזמנים לא יראה כוכב זה לעולם, ולפעמים לא ישאר זה הכוכב אחר שקיעת החמה ממעל לאופק רק זמן מועט, ולפעמים ישאר לו

וארגמן וקעיר שושן צהלה ושמחה, והוא כעין הנץ החמה שהשמש כבר יצא על הארץ, ואחר כך נאמר (שם, טו) 'לַיהוּדִים הִיתָה אוֹרָה וְשִׂמְחָה וְשִׁשׁ וְיָקָר', רומז על תוקף אור השמש בצהרים, וכך תהיה הגאולה במהרה בימינו.

הגמרא מביאה עוד בענין מהלך ארבע מיל: **ואתניא** [ונמצא] **דרבי** ° **חנינא** שאמר לעיל שמעלות השחר עד הנץ החמה הוא כמהלך ארבע מילין, היא **רבי יודה**, דתני בבביתא **בשם רבי יודה** בענין עובי הרקיע: **עובי של רקיע** שהחמה עוברת בו בעת הזריחה והשקיעה, הוא כשיעור מהלך **חמשים שנה**, ומניין, שהרי **אדם בינוני** מהלך **ארבעים מיל ביום**, עד [ובשעה] שהחמה נוסרת [עוברת] **ברקיע** מהלך **חמשים שנה**, **אדם** מהלך רק **ארבעת מיל**, שהיא עשירית ממהלכו במשך כל היום, נמצאת **אומר שעובי של רקיע** הוא **אחד מעשרה ביום**, היינו אחד מעשרה ממהלך שעובר החמה במשך כל היום שהוא חמש מאות שנה, והוא מהלך חמשים שנה; וכשם **שעובי של רקיע** מהלך **חמשים שנה**, כך **עובי של ארץ ועובי של תהום** מהלך **חמשים שנה**, ומה **טעם** - ומניין, שנאמר (ישעיה מ, כב) **'הַיֵּשֶׁב עַל חוּג הָאָרֶץ'** - הקב"ה יושב על היקף הארץ, ו**כתיב** (איוב כב, יד) **'וְחוּג שָׁמַיִם יִתְחַלֵּף'** - וכי לפי עיגול השמים שהם המזלות מתהלך טבע העולם, ו**כתיב** (משלי ח, כז) **'בְּהִכְיֵנו שָׁמַיִם שָׁם אֲנִי בְּחוּקוֹ חוּג עַל פְּנֵי תְהוֹמִים'** - כשהכין ה' את השמים שם כבר היה התורה, וגם היה כשהקיף ה' את הארץ לכסות את

היום, ו**ראו איילת השחר שבקע אורה** - ראו את איילת השחר שבקעו שני עמודי האור שלה, **אמר רבי חייא רבה לרבי שמעון בן חלפתא, בירבי** [בינוי לאדם גדול צט], כך - כמו שהשחר מתחיל לזרוח מעט מעט, **היא גאולתן של ישראל** שעתיד לבוא, **בתחילה**

קימאה קימאה - שמתחילה בא אור הגאולה מעט מעט, כמו האיילת השחר, וכל מה שהיא הולכת ובאה היא רבה [אורה מתרבה] והולכת, עד שהשמש זורחת על הארץ.

הגמרא מביאה ראה לדבריו: **מאי טעמא** - ומניין, שנאמר (מכה ז, ח) **'כִּי אֲשַׁב בְּחִשְׁךְ ה' אֹרֶךְ לִי'**, שהגלות נמשלה לחושך והגאולה לאור היום, וכשאשב בחשכות הגלות, ה' יבוא ויאיר לי, וזה יהיה כאור היום המתחיל קימעה קימעה, שכן נאמר במגילת אסתר שבתחילה (ב, כא) **'בַּיָּמִים הֵם וּמַרְדֳּכַי יֵשֶׁב בְּשַׁעַר הַמֶּלֶךְ** קָצַץ בָּגְדוֹ וַתֵּרֶשׁ שְׁנֵי סָרִיסֵי הַמֶּלֶךְ מִשְׁמֵרֵי הַסֵּף וַיִּבְקְשׁוּ לְשַׁלַּח יָד בְּמֶלֶךְ אֲחַשְׁוֶרֶשׁ, וזו היתה הקדמות רפואה למכה הדומה לאיילת השחר, ואחר כך נאמר (שם, יב) **'וַיִּקַּח הָמָן אֶת הַלְבוּשׁ וְאֶת הַסּוּס וַלְבָּשׁ אֶת מַרְדֳּכַי וַיַּרְפִּיבֵהוּ בִּרְחוּב הָעִיר וַיִּקְרָא לִפְנָיו כָּכָה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר הַמֶּלֶךְ חָפֵץ בִּיקְרוֹ'**, שהיא דומה לעלות השחר שהיא תחילת הזריחה, ואחר כך נאמר (שם, יב) **'וַיֵּשֶׁב מַרְדֳּכַי אֶל שַׁעַר הַמֶּלֶךְ וְהָמָן נִדְחָף אֶל בֵּיתוֹ אֲבֵל וְחָפוּי רֹאשׁ'**, וחזרת מרדכי אל שער המלך היתה בתוספת גדולה כעין האיר המזרחי, ואחר כך נאמר (ח, טו) **'וּמַרְדֳּכַי יָצָא מִלִּפְנֵי הַמֶּלֶךְ בַּלְבוּשׁ מַלְכוּת תְּכֵלֶת וְחוּר וְעִטְרֵת זָהָב גְּדוּלָּה וְתַכְרִיף בּוֹץ**

א. כת"י ורש"ט.

הערות והוספות

שהיה לו עדיין צער גדול של ג' ימים מגזירת המן לא נחשב כאילו ירד מגדולתו, שהרי לא קם ולא זע ממנו.

קד. (חידים). ודומה לתחילת הזריחה מפני שאז התחילה מפלת המן וגאולתן של ישראל (הגרמ"ק), ועדיין לא היה גאולה שלמה שהרי עדיין לא נתבטלה הגזירה.

קה. שאף שכבר מקודם ישב בשער המלך, מכל מקום אז היה המן עדיין בגדולתו אבל כעת כבר היה שפל ובזוי ראש (ע"פ קרבן העדה, פני משה [חביב]).

קו. שאז כבר בטלה הגזירה לגמרי, ונגאלו ממנה.

קז. שכבר נתפרסם ברבים גאולתם כשמש בצהריים.

קח. מעלות השחר עד הנץ החמה, ומהשקיעה עד צאת הכוכבים.

קט. (ע"פ רש"י שם; ובמשלי ח, כז).

קי. הוא דברי אליפז התמני שדיבר אל איוב, בהוכיחו, וכי חשבת שהקב"ה הסיר השגחתו מן הארץ, והעולם מתהלך לפי שליטת המזלות (ראה אלשיך ומלבי"ם שם).

צח. (פני משה).

צט. (פני משה, מהרא"ם).

ק. כמו שהשחר מאיר מעט מעט, תחלה אילת השחר, ואח"כ עלות השחר, ואחר כך האיר המזרח, ואחר כך הנץ החמה, ואחר כך השמש בצהרים, כך היא גאולתן של ישראל מעט מעט ולא אור הגאולה באה בבת אחת (קרבן העדה יומא פ"ג ה"א).

קא. במדרש (שוחר טוב כב אות יג) מבואר שדבר זה אמר רבי שמעון בן חלפתא.

קב. והסיבה לזה, כי ידוע שהיושב בחושך אם יביט פתאום באור גדול יתעוורו עיניו, אלא צריך להאיר לו מתחילה באור קטן, ואחר כך להוסיף מעט מעט עד שיוכל לסבול את האור הגדול, כך לא יסבול אדם רוב טובה פתאום וסכנה יש בדבר, לכן כדי שיוכלו עם ישראל לסבול הגאולה היא תבוא מעט מעט (יפה מראה).

קג. ולזה כיוונה אסתר כשאמרה המזמור 'למנצח על איילת השחר' (חידים). וראה בפני משה (חביב) שמפרש שזה נגד איילת השחר, שמתחיל לזרוח, אף כאן מרדכי עלה לגדולה שהיה מהיושבים בשער המלך, ואע"פ

פני התהום, ולמדים חוג הנאמר בארץ ובתהום, וחוג הנאמר בשמים לגזירה שוה, מה שמים עוביו חמשים שנה, כן עובי הארץ והתהום מהלך חמשים שנה.

כיון שדנה הגמרא בענין עובי הרקיע היא מביאה שתי ברייתות בענין גודלם של עוד דברים שבבריאיה:

(א) תני בבבלי: תא: עץ חיים הנטוע בגן עדן, מהלך רוחבו הוא חמש מאות שנה; אמר רבי יודה ב' [בן] רבי אלעאי, לא סוף דבר טפו - לא רק ענפיו מלמעלה רחבים חמש מאות אמה, אלא אפילו כורתו - גזעו מלמטה מתפשט לרוחב חמש מאות שנה, וכל פילוג [התחלקות] מי בראשית שנחלקו לארבע נהרות קיי, מתפלגין [מתחלקים] מתחתיו, ומה טעם - ומניין שכן הוא, שנאמר (תהלים א, ג) 'וְהָיָה כַּעַץ שְׁתוּל עַל פְּלִי מִים', והכוונה לעץ החיים ששתול מעל גבי המקום שמשם מתחלקים כל מימי בראשית.

(ב) תני בבבלי: תא: עץ חיים הנטוע בגן, גודלו הוא אחד מששים לגן [מגודל הגן], וגן הוא אחד מששים לעדן, ומניין, שנאמר (בראשית ב, י) 'וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת הָאֲדָמָה, וְהַכֹּלל הוּא שֶׁתְּמִצִּית כּוֹר תִּרְקַב שׁוֹתָה - הֵינּוּ הַמֵּים שֶׁנִּשְׁאָרִים מִהַשְׁקָאָה בֵּית כּוֹר [שהוא מקום שזורעים בו שלשים סאה], הַמֵּתְמַצִּים וְיוֹצְאִים חוּצָה לָהּ, מִסְפִּיקִים לַמָּקוֹם 'תִּרְקַב' [שזורעים בו חצי סאה קיב] לַשְׁתוּת מֵהֶם, וְהֵינּוּ אֶחָד מִשְׁשִׁים, וְגַם כָּאֵן מִתְמַצִּית הָעֵדֶן יוֹצֵא נֹהַר לְהַשְׁקוֹת אֶת הָאֲדָמָה אֶחָד מִשְׁשִׁים מִמֶּנּוּ, וְכֵן לְמַדְנָה שֶׁמִּתְמַצִּית אֶרֶץ כּוֹשׁ אֶרֶץ מִצְרַיִם שׁוֹתָה ק"י, נִמְצָאָה אֹמֶר שֶׁכֹּפִי הִידוּעַ לָנוּ שֶׁמִּצְרַיִם אֲרָכּוּ מִהֶלֶךְ שְׁשׁ שָׁנִים וְעוֹד, שֶׁמִּכּוֹן שֶׁמִּצְרַיִם שׁוֹתָה אֶת הַתְּמִצִּית מִכּוֹשׁ, הֵרִי שֶׁכּוֹשׁ גָּדוֹל פִּי שִׁשִּׁים

ממצרים, וששים כפול ארבעים יום הוא אלפיים וארבע מאות יום, שהוא שש שנים ומאתים ועשר יום ק"י.

לעיל למדנו ששיעור עובי הרקיע הוא חמשים שנה, הגמרא מביאה שיטה חולקת: ורבנן אמרין - וחכמים - אומרים: כשני אבות הראשונים - כמו השנים שחיו שלשה האבות הראשונים - אברהם יצחק ויעקב, שעולה לחשבון חמש מאות שנה ק"י, כך 'כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ' (דברים יא, כא), הוא זמן גובה השמים מעל הארץ ק"י, וכשם שבין הארץ לרקיע מהלך חמש מאות שנה, כך בין כל רקיע לרקיע שלמעלה הימנו ק"י מהלך חמש מאות שנה, ועוביו מהלך חמש מאות שנה.

שואלת הגמרא: ומה חמית מימר - ומה ראית לומר, שגם עוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, כלומר, מהיכן אתה למד כן ק"י. ומשיבה: אמר רבי בון: נאמר (בראשית א, ו) 'וַיֵּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי רָקִיעַ בֵּתוֹךְ הַמַּיִם וַיְהִי כִּבְדִּיל בֵּין מַיִם לְמַיִם', והרי זה כאילו כתיב 'יהי רקיע בתווך' שהרקיע יהיה כעין התווך, וכמו התווך - שהוא המרחק בין רקיע לרקיע הוא חמש מאות אמה, כן יהיה הרקיע עצמו ק"י.

כיון שלמדנו בענין רקיע מביאה הגמרא כמה דרשות בענינו: רב אמר: ממה שנאמר ביום השני לבריאת העולם (שם) 'יהי רקיע בתוך המים', אף שכבר נאמר ביום הראשון (שם, א) 'בראשית ברא אלהים את השמים', אנו למדים שלחים היו שמים ביום הראשון, ובשני קרשו - הוקפאו ונתחזקו, וזהו כוונת הפסוק 'יהי רקיע' שיחזק [יתחזק] הרקיע, יקרש הרקיע, יגלד הרקיע - שיעשה כמין גליד דק שנעשה על גבי דבר הנקשר, ימתח הרקיע באופן חזק ולא כביום הראשון שהיתה

א. חרדים. ב. חרדים.

שותה ק"י, נמצאת אומר שכפי הידוע לנו שמצרים ארכו מהלך שש שנים ועוד, שמכיון שמצרים שותה את התמצית מכוש, הרי שכוש גדול פי ששים

הערות והוספות

קמ"ז, וביחד הם חמש מאות ושנים, ושתי שנותיו הראשונים של אברהם אבינו אינם במנין, כיון שרק לג' שנים הכיר אברהם את בוראו (יפה מראה). קיז. ונלמד מפסוק זה, כיון שתחילת הפסוק הוא 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם כימי השמים על הארץ', והיינו שאם ישמרו בני ישראל את התורה והמצוות [כמבואר בתחילת פרשת 'והיה אם שמוע'], ירבו ימיכם וימי בניכם כמנין שנות 'אבותיכם', והוא 'כימי השמים על הארץ' (יפה מראה).

קית. שהרי שבעה רקיעים יש, ואלו הן: וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון וערבות, וכמבואר בבבלי (תגיגה יב, ב) [וראה שם למה משמש כל רקיע], ובין רקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה.

קיס. ואין הגמרא שואלת 'מניין שבין רקיע לרקיע הוא חמש מאות שנה', שמסתבר שאם מן הארץ לשמים הוא חמש מאות שנה, גם בין רקיע לרקיע כן הוא.

קכ. (רש"י ויפה מראה).

קיא. כמו שנאמר (בראשית ב, י) 'וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת הָאֲדָמָה, וְהֵינּוּ שְׁנֵי שָׁחַר שִׁירְדוּ מִהָעֵדֶן לִגְן כְּדִלְהֵן, הֵם עוֹבְרִים מִתַּחַת הָעֵץ חַיִּים שֶׁבִּתּוֹךְ הָאֲדָמָה וּמִשָּׁם נִפְרָדִים לְאַרְבַּעַה רָאשִׁים (פני משה [חביב]).

קיב. ונקרא 'תִּרְקַב' כיון שכל סאה הוא ששה קבים, ותִּרְקַב נוטריקון תרי קב, היינו שני קבים ועוד קב, וביחד שלשה שהם חצי סאה (הגרח"ק).

קיג. ראה שו"ת רדב"ז (מכתב יד ח"ח סי' קלט): "ענין גילוס שהוא רוב גשמים שיורדין בארץ כוש, ומתקבצין הגשמים למקומות נמוכין אגמים גדולים, ומשם נמשכים וגילוס מתרבה".

קיד. כמבואר בבבלי (פסחים צד, א): "מצרים היא ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה", והיינו ארבעים יום, שהרי מהלך אדם בכל יום הוא עשר פרסאות (חרדים).

קטו. (חרדים).

קטז. שהרי אברהם אבינו חי קע"ה שנים, יצחק אבינו ק"פ, יעקב אבינו

רפה קכא.

שיטה חולקת: **אמר רבי יודה בן פזי:** לא זו כוונת הפסוקים, אלא שביום ראשון נברא נקודת השמים, וביום שני אמר הקב"ה 'יהי רקיע' **שִׁיעֶשָׂה כְּמִין מַטְלִית** [יריעה] **הרקיע**, כלומר שביום השני

נטה ופירס אותם על פני הארץ, **היך מה דאת אמר** - וכמו שאתה מפרש את הפסוק (שמות לט, ג) **'וַיִּרְקְעוּ אֶת פָּחִי הַזֹּהָב'** וגו', שהכוונה שרידדו את פחי הזהב כדי לעשות מהם פתילים, ומשם למדים ש'רקיע' הוא מלשון רידוד ומתיחה.

הגמרא מביאה עוד דיעות שונות בענין עובי הרקיע: (א) **תני בבב"תא בשם רבי יהושע:** עוביו של רקיע כשתי **אצבעיים** (בלבד קכב. ב) **מילתיה דרבי חנינא פליגא** - מאמרו של רבי חנינא בענין עובי הרקיע חולק על רבי יהושע, דאמר **רבי אחא בשם רבי חנינא:** נאמר בתוכחת אליהוא את איוב (איוב לו, יח) **'תִּרְקַע עִמּוֹ לַשְּׁחָקִים חֻזְקִים כְּרָאִי מוֹצָק'** - האם הרקעת ורידדת עם ה' את השחקים [הרקיעים], שהם חזקים כמראה מוצק [מראה שנעשה ביציקה, והוא חזק מאוד], **'תִּרְקַע'** מלשון רידוד, **מלמד שהן עשויין כטס דק מאוד**, הייתי יכול לחשוב שאינן **בריאין** [חזקים] מפני דקותם, תלמוד לומר שהם **'חזקים'**, הייתי יכול לחשוב שהן נתרפין - שלאחר זמן הם מתרפים מחוזקם, תלמוד לומר שהם **'כראי מוצק'**, שבכל שעה ושעה נראין מוצקים וחזקים כשעה שנמתחו; והרי שרבי חנינא פירש שהרקיע נעשה כטס שהוא דק מאוד, והוא שיעור פחות מעובי שתי אצבעיים שאמר רבי יהושע.

כיון שלמדנו בענין זה שהרקיע נראים כחדשים כמו בשעה שנעשו, מביאה הגמרא מה שאמרו האמוראים על כך: **רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש** המוסיפו לזה (משלים: א) **רבי יוחנן אמר:** בנוהג שבעולם כשאדם מותח אוהל, על ידי ^ו**שהות זמן שעובר**, הוא נעשה רפה, **ברם הכא** - אבל כאן ברקיע, אף שנאמר בו (ישעיה מ, כב) **'וַיִּמְתָּחַם כְּאוֹהֶל לְשִׁבְתוֹ'** - שה' מותח את הרקיע שיהיה כאוהל לשבת תחתיו, מכל מקום **וכתיב** (איוב שם) **על הרקיעים**

שהם נשארים **'חזקים כראי מוצק'**. (ב) **רבי שמעון בן לקיש אמר:** בנוהג שבעולם כשאדם נוסך [יוצק ועושה] **כלים חדשים**, על ידי **שהות זמן שעובר**, הוא מעלה חלודה ונמאס מיופיו, **ברם הכא** - אבל כאן אצל הרקיעים נאמר **'כראי מוצק'**, לומר שבכל שעה ושעה הן נראין חדשים ויפים, **כשעת יציקתן** - כאילו רק עכשיו יצקו אותם קכ.

ראיה על דברי ריש לקיש: **רבי עזריה אמר** והביא ראיה על הא [משל זה] **דרבי שמעון בן לקיש** שהבריה נראית יפה וחזקה כשעת עשייתם, דהנה נאמר (בראשית ב, א-ג) **'וַיִּכְלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צִבְאָם. וַיִּכְלּוּ אֱלֹהִים בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי... וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי, מֵה כְּתִיב בְּתִרְיָה - מֵה נֶאֱמַר אַחֲרָיו (פסוק ד) 'אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת ה' אֱלֹהִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם', וצריך להבין וכי מה ענין זה אצל זה, היינו מה ענין פסוק זה שנאמר בו יום בריאת השמים והארץ, אחר שכבר עומדים ביום השביעי של הבריה, והיה צריך לכתוב פסוק זה בתחילת הפרשה ולא כאן, אלא זה בא ללמדנו שאף שיום נכנס ויום יוצא, שבת נכנס שבת יוצא, חודש נכנס חודש יוצא, שנה נכנסת שנה יוצאה, היינו שעוברים ימים שבתות חודשים ושנים רבות, מכל מקום וכתוב **'אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים'**, שבכל יום נראית הבריה יפה וחזקה כיום עשות ה' אלקים ארץ ושמים קכ.**

שנינו במשנה: **עד סוף האשמורת הראשונה** [מותר לקרות קריאת שמע], דברי רבי אליעזר.

הגמרא מביאה תוספתא (פ"א ה"ג) שבה מובא מחלוקת תנאים בענין האשמורות:

רבי אומר: יש ארבע אשמורות ביום וארבע אשמורות בלילה, שביממה שלימה יש עשרים וארבע שעות, והיא נחלקת לשמונה חלקים של שלש שעות והם נקראים אשמורות, ויש ארבע משמורות ביום וארבע משמורות בלילה, ונמצא שלרבי אליעזר יכולים לקרות קריאת שמע

אמר רבי יודה בן פזי, יַעֲשֶׂה כְּמִין מַטְלִית הָרָקִיעַ, הִיךְ מַה דְּאֵתִי אָמַר 'וַיִּרְקְעוּ אֶת פָּחִי הַזֹּהָב' וגו'. תַּנִּי כְּשֵׁם רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ, עָבִיו שֶׁל רָקִיעַ כְּשֵׁתִי אֲצַבְעִיִּים; מִלְּתִיהָ דְּרַבִּי חֲנִינָא פְּלִינָא, דְּאָמַר רַבִּי אֲחָא כְּשֵׁם רַבִּי חֲנִינָא, 'תִּרְקַע עִמּוֹ לַשְּׁחָקִים חֻזְקִים כְּרָאִי מוֹצָק', 'תִּרְקַע' מִלְּמַד שֶׁהֵן עֲשׂוּיִין כְּטַס, יָכוֹל שְׂאִינָן בְּרִיאִין, תִּלְמוּד לומר 'חֻזְקִים', יָכוֹל שֶׁהֵן נִתְרַפִּין, תִּלְמוּד לומר 'כְּרָאִי מוֹצָק', כָּכֵל שְׁעָה וְשְׁעָה נִרְאִין מוֹצָקִים. רַבִּי יוֹחָנָן וְרַבִּי שְׁמַעוֹן בֶּן לִקְיָשׁ, רַבִּי יוֹחָנָן אָמַר, בְּנִהְיָ שְׁפָעוּלָם אָדָם מוֹתֵחַ אֹהֶל, עַל יְדֵי * (שְׁהוּא דִּפְחָ) [שְׁהוּת רִפְחָ], בְּרֵם הֵבָא וַיִּמְתָּחַם כְּאוֹהֶל לְשִׁבְתוֹ, וּבְכִתִּיב 'חֻזְקִים'; רַבִּי שְׁמַעוֹן בֶּן לִקְיָשׁ אָמַר, בְּנִהְיָ שְׁפָעוּלָם אָדָם נוֹסֵךְ בָּלִים, עַל יְדֵי שְׁהוּת הוּא מַעֲלָה חִלּוּדָה, בְּרֵם הֵבָא 'כְּרָאִי מוֹצָק', כָּכֵל שְׁעָה וְשְׁעָה הֵן נִרְאִין כְּשִׁעֲתָ יִצְיָקְתָּ; רַבִּי עֲזַרְיָה אָמַר עַל הָא דְּרַבִּי שְׁמַעוֹן בֶּן לִקְיָשׁ, 'וַיִּכְלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צִבְאָם וַיִּכְלּוּ אֱלֹהִים בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי' וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי, מַה כְּתִיב בְּתִרְיָה 'אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם', וְכִי מַה עֲנִין זֶה אֲצֵל זֶה, אֵלֶּה יוֹם נִכְנָס וְיוֹם יוֹצֵא, שְׁבִתָּה נִכְנָס שְׁבִתָּה יוֹצֵא, חֹדֶשׁ נִכְנָס חֹדֶשׁ יוֹצֵא, שָׁנָה נִכְנָסֶת שָׁנָה יוֹצֵאָה, וּבְכִתִּיב 'אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת ה' אֱלֹהִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם': [עד סוף הַאֲשְׁמֹרֶת הָרִאשׁוֹנָה]: רַבִּי אֲמֵרָה, אֲרַבַּע אֲשְׁמֹרֶת בְּיוֹם וְאַרְבַּע אֲשְׁמֹרֶת בְּלֵילָה,

א. דפוס אמסטרדם ומהרא"פ.

הערות והוספות

בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים' (יפה מראה).

קכג. (פני משה [חביב]).

קכד. היינו בין לענין יופי ובין לענין חוזק (פני משה [חביב]).

קכא. (חרדים).

קכב. והוא כשיטת בן זומא (בבלי חגיגה טו, א) שאין בין מים העליונים למים התחתונים אלא כשלש אצבעות בלבד, ועל זה נאמר 'יהי רקיע

שתי 'אשמורות' קודם אור היום כדי לעסוק בתורה קלא, ומיעוט אשמורות שתיים, ומכאן שארבע משמורת יש בלילה, אם כן נמצא שחצות הלילה היא שתי אשמורות לפני סוף הלילה קל.

הגמרא מביאה מה שדנו האמוראים בטעמים של רבי ורבי נתן: רבי חזקיה אמר בשם רבי זריקן ובשם רבי בא, חד [אחד מהם] אמר טעמיה דרבי וחרינה [והשני] אמר טעמיה דרבי נתן, מאן דמר - מי שאמר והסביר טעמא דרבי, הביא ראיה מהפסוק 'חצות לילה אקום לך', שהיא ראיה לרבי כנ"ל, ומאן דמר - ומי שאמר והסביר טעמיה דרבי נתן, הביא ראיה מהפסוק 'ראש האשמורת התיכונה' שהיא ראיה של רבי נתן כנ"ל.

שואלת הגמרא: במה מקיים [מעמיד] ומסביר רבי נתן טעמיה דרבי [את הפסוקים שהביא רבי לראיה] 'חצות לילה', ו'קדמו עיני אשמורות' שמשמע שארבע משמורות יש בלילה. ומשיבה: רבי נתן סובר שדוד המלך אמר על עצמו שפעמים הוא קם ב'חצות לילה', ופעמים 'קדמו עיני אשמורות' שקם כבר אחר האשמורה הראשונה; הא פאי זה צד [כיצד]: בשעה שהיה דוד סועד סעודת מלכים, ואכלו רבים על שולחנו ועל כן האריך בשולחנו עד הלילה ואחר לישון, היה קם ב'חצות לילה', ובשעה שהיה סועד סעודת עצמו עם אשתו ובניו, הקדים לישון והיה קם לסוף האשמורה הראשונה, ועל זה אמר 'קדמו עיני אשמורות' קל.

בענין זה מספרת הגמרא:

מכל מקום - ובכל אופן גם אם היה לו חולי או כאב קל, לא הוה שחרא אתיא ומשכח לדוד דמין - לא היה השחר מגיע ומוצא את דוד ישן קל, הוא שדוד אמר (תהלים נז, ט) 'עורה כבודי עורה הנבל וכןזר איתעיר יקרי מן קומי איתקריה' שכוונתו:

רק בשלש השעות הראשונות של הלילה. רבי ממושיך ומבאר עוד לשונות של זמנים קלי: 'העונה' הוא אחד מעשרים וארבעה לשעה, שהשעה נחלקת לעשרים וארבע עונות, 'העת' הוא אחד מעשרים וארבעה לעונה, שהעונה נחלקת לעשרים וארבע עיתים, 'הרגע'

הוא אחד מעשרים וארבעה לעת, שהעת נחלקת לעשרים וארבעה רגעים, נמצא שבשעה יש שלש עשרה אלף שמונה מאות עשרים וארבעה רגעים קלי.

הגמרא מפסיקה באמצע התוספתא ושואלת: כמה הוא הרגע - כמה זמן נמשך הרגע קלי. ומשיבה: נחלקו בזה האמוראים; רבי ברכיה בשם רבי חלבו אמר: כדי לאומרו - כשיעור זמן של אמירת המילה 'רגע'; ורבנן אמרין: הרגע הוא כהרף עין - כשיעור קריצת העין, והוא פחות זמן משיעור אמירתה קלי. תני שמואל בברייתא כדברי רבנן: הרגע הוא אחד מחמשת ריבוא וששת אלפים ושמונה מאות וארבעים ושמונה לשעה, והוא כשיעור קריצת העין קלי. המשך הבדייתא ובה מתבאר דעה חולקת על שיטת רבי: רבי נתן אומר: שלש אשמורות יש בלילה, שנאמר (שופטים ז, ט) 'ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמות התיכונה', ו'תיכונה' משמעותה שיש אשמורה לפניו ולאחריה, מכאן שיש שלש אשמורות בלילה.

הגמרא מביאה אסמכתא לדעתו של רבי: רבי זריקן ורבי אמי אמרו בשם רבי שמעון בן לקיש: טעמא דרבי שסובר שיש ארבע אשמורות בלילה, שמצינו שדוד המלך אמר על עצמו (תהלים קיט, סב) 'חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך' - [חצות לילה] אעיר משנתי ואקום ממיטתי, להודות לך על המשפטים שנתת לי, שהם ישרים וצדיקים קל, וכתוב שאמר על עצמו (שם, קמח) 'קדמו עיני אשמורות לשון באמירתך', - [שדוד המלך אמר על עצמו, 'עיני קדמו' להיפתח מתרדמת השינה

אעירה שחר', שכוונתו:

הערות והוספות

קל. מה שאין כן לפי רבי נתן ששלש משמורת יש בלילה, חצות הלילה הוא רק אשמורה וחצי לפני סוף הלילה (הגרי"ק). קל. (חרדים). ראה במדרש (איכה רבה ב, כב): "הא כיצד בשעה שהיה דוד אוכל סעודת עצמו היה אוכל עד תשע שעות, וישן עד אשמורת התיכונה, ועומד ומתעסק בתורה, ובשעה שהיה אוכל סעודת מלכים, היה אוכל עד הערב, וישן עד חצות, ועומד ומתעסק בתורה". קל. (רש"ס). קל. שגם אם לפעמים היה מקדים לקום ופעמים מאחר, לא היה מציאות שישן בעת שכבר האיר השחר.

קכ. ומדובר בתקופת ניסן ותשרי, שהלילה והיום שווים, שאז יש בשעה הזמנים כדלהלן (רש"ס).

קכו. (רש"ס).

קכז. היינו איך ניתן לשער הרגע באופן מעשי (חידושי הרד"א).

קכח. (רש"ס, הגרי"ק).

קכט. (חידושי הרד"א).

קל. (רד"ק שם).

קלא. (מצודת דוד שם).

צפון, והיה רוח צפונית מנשבת בלילה בחצות קמא ומנפנפת בו, והיה מנגן מאיליו, וכינור זה עורר את דוד משירתו בחצות הלילה, ונמצא ש'עורה הנבל וכינור' הכוונה שהתעוררתי בלילה, על ידי הנבל וכינור, הדה הוא דכתיב - זהו שכתוב באלישע הנביא שאמר

(מלכים-ב ג, טו) 'וְעָתָה קָחוּ לִי מִנְגֵן וְהָיָה כִּנְנוֹן הַמִּנְגֵּן וְנָתַתִּי עָלָיו יָד ה' קִיב, כ'נָגן במנגן' אין כתב כאן, שיהיה פירושו אדם המנגן בכלי מנגן, אלא 'כננגן המנגן', היינו שביקש להביא לפניו הכינור הידוע של דוד המלך שהיה מנגן מאיליו, כדי לשמחו שתוכל לשרות עליו רוח הקודש קמא.

הגמרא חוזרת לבאר טעמי המחלוקת שבין רבי לרבי נתן, ושואלת: במה מקיים [יעמיד] רבי טעמא דרבי נתן שהוא הפסוק 'ראש האשמורת התיכונה', שמשמע שיש שלש אשמורות בלילה. ומשיבה: אמר רבי הונא: רבי יפרש ש'האשמורת התיכונה' הכוונה לסופה של אשמורה שנייה וראשה של אשמורה שלישית, ואשמורות אלו נקראים 'תיכונה' מפני שהן מתווכות [מחלקות] את הלילה שהם האשמורות האמצעיות של הלילה.

ומקשה הגמרא: אמר רבי מנא: ויאות - וכי יפה תירץ, הלא מי כתיב 'תיכונות' שתפרשה על שתי אשמורות, הרי לא נאמר אלא 'תיכונה' בלשון יחיד, שיש אשמורה אחת שהיא האמצעית ולא שנים, אלא על כרחך צריך לומר שלרבי קדמיתא לא מתחשבא - האשמורה הראשונה אינה נחשבת במנין, דעד כדון ברייתא עירין - מפני שעד אז הבריות [האנשים] ערים ואינם ישנים, ורק בשלושה האשמורות האחרונות האנשים ישנים, ולכן

רבי מנא, ויאות, מי כתיב 'תיכונות' לא 'תיכונה', קדמיתא לא מתחשבא, דעד כדון ברייתא עירין:

דבריי - יעיר כבודי [דהיינו נשמותי קלן] מחמת כבודו של בוראי קלי, איקרי לא חשיב כלום מן קדם איקריה דבריי - כי כבודי לא חשוב כלום מלפני כבוד בוראי, 'אעירה שחר' אנא הוינא מעורר שחרה - אני הייתי מעורר השחר, שחרה לא הוה מעורר לי -

ואף פעם השחר לא היה מעורר אותי; והיה יצרו הרע מקטרגו ואומר לו, דוד דרכן של מלכים להיות השחר מעוררן, דהיינו, שקמים רק אחר שהאיר השחר, ואתה אומר 'אעירה שחר', דרכן של מלכים להיות ישינן עד שלש שעות, ואתה אומר 'חצות לילה אקום' קלי, והוא משיב ליצרו ואומר לו 'על משפטי צדקך', כל זאת אני עושה מפני שחשקה נפשי ללמוד 'משפטי צדקך' קלי.

שואלת הגמרא: ומה היה דוד עושה עם 'הנבל וכינור' שהוזכר בפסוק הנ"ל 'עורה כבודי עורה הנבל וכינור אעירה שחר'.

ומשיבה שתי תשובות: א) רבי פינחס אמר בשם רבי אלעזר ברבי מנחם: דוד היה נוטל נבל וכינור ונותנו מראשותיו [מעל ראשו], ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם שירות ותשבחות להקב"ה, כדי שישמעו חבירי תורה - חכמי התורה שדוד המלך התעורר כבר משירתו, ומה היו חבירי תורה אומרים, ומה אם דוד המלך שטרוד בעניני המלוכה כבר עוסק בתורה, אנו על אחת כמה וכמה קמא, ונמצא ש'עורה הנבל וכינור' הכוונה שדוד עורר את ישראל ללמוד על ידי ניגוןו בנבל וכינור.

ב) אמר רבי לוי: כנור היה תלוי כנגד חלונותיו של דוד, והיו פתוחים לצד

דף כ"ד - ע"א

הערות והוספות

קמ. במדרש תהלים (שחר טוב כב, ח) מסיים: "ונמצאו כל ישראל יושבין ועוסקין בתורה על ידו".

קמא. ראה ברש"י (בבלי ג, ב): "דאמר מר (בבא בתרא כה, א) ארבע רוחות מנשבות בכל יום ויום, שש שעות ראשונות של יום - מנשבת רוח מזרחית מהלך החמה, ושש אחרונות - רוח דרומית, ובתחלת הלילה רוח מערבית, ובחצות הלילה רוח צפונית".

קמב. בפשטות 'מנגן' הכוונה לאדם הידוע לנגן, אבל רבי לוי מפרשו על הכנור עצמו (הגר"ח ק), [אולי מפני כפל הלשון 'נגן המנגן' (ראה ענין זה בהרד"ס)].

קמג. (ע"פ פני משה וחרדים). וכמו שמבאר הרד"ק (שם): "כי מיום שנסתלק אליהו רבו לא שרתה עליו רוח נבואה עדיין, כי אבל היה, ורוח הקדש

קלו. שהנשמה הוא כבוד הגוף (מצודת ציון).

קלז. יש מפרשים שהכוונה שהנשמה תעיר מהשניה, אך יש מפרשים שהכוונה שדוד אמר לנשמתו שתתעורר ותתגבר נגד יצרו המנסה לשכנעו להמשיך לישון ולחוש לכבוד עצמו, אלא תחוש לכבוד הבורא, מפני שכבודו אינו חשוב נגד כבוד הבורא (יפה מרא).

קלח. [היינו שיש שני סוגי מלכים בישראל יש הקמים מיד בבוקר כדי לקרוא קריאת שמע ולהתפלל, ויש המאחרים לקום עד הרגע האחרון שאפשר עדיין לקרוא קריאת שמע, ודוד המלך לא נהג בעצמו כשניהם].

קלט. דהיינו התורה הקדושה (הגר"ח ק), והמהרא"פ מבאר הכוונה שדוד קם בלילה, מפני שרצה לעיין היטב בדברי תורה כדי להוציא הדין בצדק ובמשפט.

הדף היומי - אלפים ילמדו את הדף לעילוי נשמת יקיריך
פנה בהקדם למוקד 'להבין' [פרטים בסוף החוברת]

'האשמורת התיכונה' הכוונה לאשמורה השלישית שהיא האמצעית של שלש האשמורות האחרונות [וראה בהערה קמ"ד].

ערבית, מפני שהיו מתפללים בבית המדרש מבעוד יום לפני זמן קריאת שמע.

שנינו במשנה: **וחכמים אומרים עד חצות:**

הגמרא מביאה הפסק להלכה: **רבי יסא** אמר **בשם רבי יוחנן: הלכה כחכמים** שזמן מצות קריאת שמע של ערבית הוא עד חצות הלילה. ומצינו שהיא דעתו של רבי יוסי גם למעשה: **רבי יסא מפקד לחברייא - צוה להחברים, אין בעיתון מתעסקא באורייתא - אם אתם רוצים לעסוק בתורה בלילה, אתון קרייה - אתם תקראו שמע קודם חצות, ומתעסקין - ואחר כך תמשיכו להתעסק בתורה, שאם תמתינו לקראו אחר חצות נמצא שביטלתם מצות קריאת שמע.** הגמרא מסיקה מצינו של רבי יסא: (א) **מילתיה אמרה - מדבריו של רבי יסא לחבריו למדים שסובר שהלכה כחכמים שצריך לקרות לפני חצות קמ"ב** (ב) **מילתיה אמרה - מדבריו שהתיר ללמוד אחר קריאת שמע, למדים שאומר דברים אחר אמת ויציב - שמוותר לומר פסוקים אחר ברכת 'אמת ויציב', כלומר שמוותר לדבר אחר קריאת שמע לפני השינה [ראה בהערה קמ"ח], ואין צריך לקרות קריאת שמע סמוך לשינה ממש.**

הגמרא מביאה מחלוקת האם מותר לומר פסוקים אחר קריאת שמע של ערבית או שצריך לישון תיכף אחריו:

תני בברייתא: הקורא את שמע בבית הכנסת בשחר, יצא ידי חובתו במצות קריאת שמע של שחר, אבל הקורא שמע בבית הכנסת בערב, לא יצא ידי חובתו במצות קריאת שמע של

שואלת הגמרא: **מה בין הקורא בשחרית שהקפידו חכמים שיתפללו בתוך זמן קריאת שמע כדי שיוכלו לצאת ידי חובת קריאת שמע בעת התפילה, ומה בין הקורא בערבית שלא הקפידו שיתפללו דווקא בלילה כדי לצאת ידי חובת קריאת שמע בעת התפילה קמ"י.**

ומשיבה: אמר **רבי הונא בשם רב יוסף:** מה טעם אמרו חכמים שאדם צריך לקרות את שמע בביתו בערב בנוסף על מה שקרא בבית הכנסת, מפני שמלשון הכתוב 'ובשכבך' משמע שהעיקר לקרא לפני השינה בשביל להבריא את המזיקין קמ"י, ובשביל זה לא רצו חכמים שיקראו בבית הכנסת בלילה ויצאו בה ידי קריאת שמע, כדי שיצטרכו לקרות קריאת שמע לפני השינה דווקא קמ"ט, מילתיה אמרה - ודבריו של רבי הונא בשם רב יוסף מלמדנו שאין אומר דברים אחר אמת ויציב, דהיינו שאסור להפסיק בין קריאת שמע לשינה קמ"י.

ראיה לשיטת רב יוסף: **מילתיה דרבי שמואל בר נחמני אמר כן - מהנהגת רבי שמואל בר נחמני רואים שסובר גם כן, שאין מפסיקים בין קריאת שמע לשינה, וכך היה המעשה: רבי שמואל בר נחמני, כד הוה נחית לעיבורה - כשהיה יורד למקום שנתקבצו חכמים לעבר את השנה קמ"א, הוה מקבל רבי יעקב גרוסה - היה מתאכסן אצל רבי יעקב גרוסה קמ"ב, והוה [והיה] רבי זעירא בנו של רבי יעקב קמ"ג, מטמר**

הערות והוספות

קריאת שמע 'ה' אלהים אחד ויציב, כמו שאנו גומרים 'ה' אלהים אחד, והטעם, כי תרגום הלשון של אמת הוא 'יציב'.

קמ"ז. (פני משה).

קמח. כמו שביאר רש"י על הפסוק (במדבר כג, כד): 'לא ישכב עד יאכל טרף' - "לא ישכב בלילה על מיטתו עד שהוא אוכל ומחבל כל מזיק הבא לטרפו, כיצד, קורא את שמע על מיטתו ומפקיד רוחו ביד המקום, בא מחנה וגייס להזיקם, הקדוש ברוך הוא שומרם ונלחם מלחמותם ומפילם חללים". ונלמד מכאן שעיקר מצות קריאת שמע הוא לקרא סמוך למיטתו בלי שום הפסק, והנה לפי הסוברים שמצות קריאת שמע דרבנן, הרי פשוט הוא שהם תקנו והם תקנו שלא לצאת ידי קריאת שמע רק בלילה, אך גם לפי הסוברים שמצות קריאת שמע הוא מדאורייתא, למדים 'ובשכבך' הכתוב במצות קריאת שמע, מ'שכב' הכתוב שם, שעיקר זמן הקריאה הוא לפני השינה ממש (ראה חרדים, תולדות יצחק).

קמט. שאם היו מתקנים שיקראו כולם בזמנו, חששו שמא לא יחזרו לקראה על המיטה (פני משה).

קנ. (פני משה).

קנא. (חרדים, פני משה).

קנב. קראו לו כן על שם מלאכתו שהיה גורס חטים (רש"י).

קנג. (יפה מראה).

אינה שורה אלא מתוך שמחה, וי"א מפני הכעס שכעס על מלך ישראל היה עצב, ואמרו 'כל הכועס אם נביא נבואתו מסתלקת ממנו' מנא לן מאלישע, ולשמחתו אמר 'קחו לי מנגן'.

קמד. שהרי הפסוק מדבר בענין השומרים שהעמידו אנשי מדין כדי לשמור על המחנה שלהם מפני גדעון, והרי אין דרך להעמיד שומרים עד תחילת האשמורה השניה שהרי עד אז כל אנשי המחנה ערים ואינם ישנים, ולפי זה מובן שהכוונה לחצות הלילה שהיא ראש האשמורה התיכונה, דהיינו האמצעית מבין שלש האשמורות [מתוך ארבעה] שבהם מעמידים שומרים (יפה מראה).

קמה. הגמרא למידה דווקא ממה שהורה רבי יסא כן למעשה, כי ממה שאמר בשם רבי יוחנן 'הלכה כחכמים' אין הכרח שגם הוא עצמו סובר כן, אמנם מעובדא זו מוכח בבירור שגם הוא סובר כן (חרדים).

קמו. בזמנם היו רגילים לומר ברכת 'אמת ויציב' גם בערב, ונהגו כדעת ריש לקיש (ראה בבלי דב, שיתפילות באמצע תיקנום, דהיינו שבבוקר אומרים את ברכות קרי"ש לפני שמו"ע כמנהגנו, אבל בערב אומרים את הברכות וקוראים את שמע אחר שמו"ע [ובלילה לא הסמיכו גאולה לתפילה], וגם לפני שמונה עשרה של ערבית קראו את שמע אך בלי ברכותיה, ובלילה לפני השינה אמרו את שמע עם ברכותיה (הגר"ח"ק וראה עוד מה שהרחבנו בזה דף א: בהערה כ"ב). ובתולדות יצחק מפרש שהכוונה לקריאת שמע בלבד, ונקט הלשון 'אמת ויציב' כי בזמנם היו גומרים

הן - שלשה דברים צריך לעשותם תיכף ומיד בלי הפסק: א) תכף לסמיכה שחיטה - תיכף לסמיכת הקרבן צריך לשחוט פ"י. ב) תכף לנטילת ידים בסעודה, ברכה - צריך לברך ברכת המוציא פ"י. ג) תכף לגאולה - ברכת גאל ישראל, תפילה צריך להתחיל בתפילת שמונה עשרה.

ומביאה הגמרא מקורות לדינים אלו: א) תכף לסמיכה שחיטה, שנאמר (ויקרא א, ד-ה) 'וְסִמְךָ יָדוֹ עַל רֹאשׁ הָעֵלָה וְנִרְצָה לוֹ לְכַפֵּר עָלָיו. וְשָׁחַט אֶת בֶּן הַבֶּקֶר לִפְנֵי ה' וגו', ומסמיכת הפסוקים למידים שמיד אחר 'וסמך' - 'ושחט'. ב) תכף לנטילת ידים ברכה, שנאמר (תהלים קלד, ב) 'שֹׂאוּ יְדֵיכֶם קִדְשׁ וּבְרַכּוּ אֶת ה'', שמיד אחר 'שאו ידֵיכם' [שהוא ענין נטילת ידים, שהרי בשעת נטילה צריך להגביה הידים כדי שלא ישובו המים ויטמאו הידים קט"ז] 'ברכו את ה'". ג) תכף לגאולה תפילה, שנאמר (תהלים יט, טו) 'יְהִי לְרָצוֹן אֲמְרֵי פִי וְהִגִּיוֹן לִבִּי לִפְנֵי ה' צוּרִי וְגֹאֲלִי, שמרמז על ברכת הגאולה, מה כתיב בתריה - מה כתוב מיד במזמור שלאחריו (שם כ, ב) 'עֲנֵךְ ה' בְּיוֹם צָרָה', שהקב"ה יענה לתפילתך בעת צרה, ומכאן שצריך להסמיך את התפילה לברכת גאולה קט"ז.

התועלת שיש לו כשנזהר בשלש תכיפות אלו: אמר רבי יוסי בי רבי בון: כל מי שהוא תוכף סמיכה לשחיטה, מובטח לו שאין פסול נוגע באותו קרבן, וכל מי שהוא תוכף לנטילת ידים ברכה, מובטח לו שאין השטן מקטרג באותה סעודה, היינו שלא יהיה ניזוק באותה סעודה, וכל מי שהוא תוכף גאולה לתפילה מובטח לו שאין השטן מקטרג עליו באותו היום.

קושיא על כך: אמר רבי זעירא: אנא תכפית - פעם סמכתי גאולה לתפילה, ואף על פי כן ואיתצדית

באנגריא - נתפסתי לעבודת המלך קסא, מובלא הדס לפלטיין - להוביל הדסים לארמונו באותו היום, ולמה לא נתקיימה בי ההבטחה שהמסמיך גאולה לתפילה אין השטן מקטרג עליו.

ביני קופיאי - מסתתר בין הקופות, משמענא - כדי לשמוע, היך הוה קרי שמע - איך היה רבי שמואל קורא את שמע, והוה קרי וחזר וקרי עד דהוה שקע מיניה גו שינתיה - ושמע רבי זעירא שהיה רבי שמואל קורא קריאת שמע ואחר כך היה קורא שוב ושוב עד ששקע בשינה מתוך קריאת שמע.

מקור לדבריו: ומאי טעמא - ומניין שצריך לקרות את שמע לפני השינה דווקא קט"ז, רבי אחא ורבי תחליפא חמוי [חמיו] אמרו בשם רבי שמואל בר נחמן: משום שנאמר (תהלים ד, ח) 'רְגֹזוּ וְאַל תִּחַטְּאוּ אִמְרוּ בִלְבָבְכֶם עַל מִשְׁכְּבְּכֶם וְדַמּוּ סֵלָה', וכוונת הפסוק היא 'אמרו' קריאת שמע שכתוב בו 'על לבבך' - 'על משכבכם' סמוך למיטה, ומיד אחר כך 'ודמו סלה' בשינה.

דעה חולקת: מילתיה דרבי יהושע בן לוי פליגא - מהנהגת רבי יהושע בן לוי נראה שחולק על האמוראים דלעיל, דרבי יהושע בן לוי קרי מזמורים בתרה - שהיה קורא מזמור תהלים אחר קריאת שמע קט"ז, והפסיק בין שמע וברכת אמת ויציב לשינה, הרי שסבר שאין צריך להסמיך את קריאת שמע לשינה.

מקשה הגמרא: והא תני - והרי שנינו בברייתא: אין אומר דברים אחר אמת ויציב, [שלדעת המקשה הכוונה על קריאת שמע של ערבית, שאין להפסיק בינה לבין השינה], והאין חולק רבי יהושע בן לוי שהיה אמורא על הברייתא. ומתרת: פתר לה לברייטא, שאינו שונה הלכה זו לגבי קריאת שמע של ערבית, אלא באמת ויציב של שחרית, שאין מפסיקים בין ברכת אמת ויציב לשמונה עשרה מפני שצריך לסמוך גאולה לתפילה, אבל בקריאת שמע של ערבית מותר להפסיק בינה לבין השינה קט"ז.

הגמרא מביאה המקור לסמיכת גאולה לתפילה:

דמר [דאמר] רבי זעירא בשם רבי אבא בר ירמיה: שלש תכיפות

הערות והוספות

קנא. (חרדים) ע"פ מה שנראה מהגמרא להלן, וראה עוד במדור ביאורים והרחבות). קנט. (מהרא"פ, ראה ריטב"א חולין קו, א). קס. (פני משה), ובמהרא"פ מוסיף שאפשר שלומד הענין רק מן הפסוק הראשון, דהיינו אימתי 'יהיו לרצון אמרי פי', אם יהיה לפני כן 'ה' צורי וגואלי' - דהיינו שברכת הגאולה תהיה תיכף לפני תפילת שמו"ע, ומביא הפסוק של 'יענך ה' ביום צרה', לומר, שדבר גדול הוא שעל ידי זה נענה ביום צרה. קסא. 'אנגריא' הוא עבודת המלך, והיה נהוג בזמנם שמידי פעם תפסו חיילי המלך אנשים שיעשו עבודת המלך בלי שכל.

קנד. ולא נאמר שדי בזה שיקראו אותו בבית הכנסת בכוונה להבריח את המזיקים שעל מיטתו (חרדים). קנה. בבבלי (שבועות טו, ב) מבואר שהיה קורא מזמור 'יושב בסתר' (תהלים צא), שהוא מזמור מיוחד להינצל מפגעים רעים [דהיינו מן המזיקים], ואחר כך היה ישן. קנו. (רש"י, פני משה). קנז. המביא קרבן בבית המקדש [מלבד קרבנות מעשר בכור ופסח], צריך לסמוך בשתי ידיו על הבהמה לפני הקרבנו, ומלמדת הגמרא שהסמיכה צריכה להיות מיד לפני שחיטתו.

עמוד התורה - תקדיש את העמוד שיעמוד לזכותך לברכה ולהצלחה פנה בהקדם למוקד 'להבין' [פרטים בסוף החוברת]

תירוק: אמרו ליה בני הישיבה לרבי זעירא, רבי, רבו היא - חשיבות היא שזכית לכך, שהרי אית בני אינשי יהבין פריטין מחכים פלטין - שיש אנשים שנותנים מומון כדי לראות יופיו של הארמון, ואתה זכית לכך בחינם, הרי שזו טובה ולא רעה קס^א.

הגמרא מוסיפה על ענין סמיכת גאולה לתפילה: אמר רבי אמי: כל מי שאינו תוכף לגאולה תפילה אלא מפסיק ביניהם, למה הוא דומה, לאוהבו של מלך שבא והרתיק [דפק] על פתחו של מלך, יצא המלך לידע מה הוא מבקש, ומצאו שהפליג - שהאוהב התרחק כבר, עוד הוא הפליג - אז גם הוא המלך מתרחק והולך לו, כמו כן בברכת הגאולה אומר האדם דברי ריצוי להקב"ה, והרי זה כאילו דופק על דלתו של הקב"ה לבקש גאולה, ואם בשעה שהקב"ה בא לפתוח לו ולשמעו בקשתו האדם מתרחק ממונו על ידי שמפסיק בדברים אחרים, אף הקב"ה מתרחק ממונו קס^ב.

שנינו במשנה: רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר, הוא זמן קריאת שמע של ערבית.

הגמרא משווה דעתו לדעת תנא אחר: אתיא - נמצא ששיטתו דרבן גמליאל כרבי שמעון, דתני בברייתא בשם רבי שמעון, פעמים שאדם קורא את שמע פעמיים בזה אחר זה, אחת לפני עמוד השחר ואחת לאחר עמוד השחר, ונמצא יוצא ידי חובתו במצוות קריאת שמע של יום המחרת [בקריאתו אחר עלות השחר קס^ג] ושל הלילה [בקריאתו לפני עלות השחר], הרי שרבן גמליאל ורבי שמעון שניהם סוברים שאפשר לקרות שמע עד שיעלה עמוד השחר.

בערבית - בקריאת שמע של ערבית שיוצא ידי חובתו עד עמוד השחר, האם אף בשחרית כן הוא שסובר כרבי שמעון שאפשר לצאת בשל יום תיכף אחר עמוד השחר, או יהא בה כ"י דמר - או שסובר בהלכה זו כמו שאמר רבי

זעירא תנאי [האמורא שלימד את הבריות קס^ד] אחוי [אחיו] דרב חייה בר אשיא ודרב אבא בר חנה, שלמדנו בברייתא: הקורא את שמע עם אנשי משמר הכהנים שעבדו בבית המקדש, לא יצא ידי חובתו אפילו בדיעבד, כי משכימין היו לעבוד עבודת המקדש והיו קוראים את שמע תיכף אחר עלות השחר לפני זמן משיכיר קס^ה. הגמרא אינה פושטת האיבעיא.

שנינו במשנה: מעשה שבאו בניו מבית המשתה, אמרו לו לא קרינו את שמע, אמר להן, אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות:

שואלת הגמרא: ורבן גמליאל פליג על רבני - ורבן גמליאל שחולק על דברי חכמים, ועבד עובדא כוותיה - וכי עשה מעשה כדעתו נגד פסק החכמים קס^ו, כלומר, היתכן לעשות כן, הרי יחיד ורבים הלכה כדברי הרבים קס^ז.

הגמרא מחזקת הקושיא ומביאה דוגמאות מתנאים שחלקו על דברי חכמים, ואף על פי כן לא עשו כדעת עצמם נגד דעת הרבים:

(א) והא [והרי] רבי מאיר פליג על רבני - חולק על החכמים, ולא עבד עובדא כוותיה - ואף על פי כן לא עשה מעשה לפסוק כדעתו כנגד דעת הרבים. (ב) והא רבי עקיבא פליג על רבני, ולא עבד עובדא כוותיה, רבן גמליאל (ב) וזוהא תובטשענזיפ לשמעק [הגמרא]

אמרו ליה, רבי רבו היא, אית בני אינשי יחבין פריטין מחכים פלטין. אמר רבי אמי, כל מי שאינו תוכף לגאולה תפילה למה הוא דומה, לאוהבו של מלך שבא והרתיק על פתחו של מלך, יצא המלך לידע מה הוא מבקש ומצאו שהפליג - שהאוהב התרחק כבר, עוד הוא הפליג - אז גם הוא המלך מתרחק והולך לו, כמו כן בברכת הגאולה אומר האדם דברי ריצוי להקב"ה, והרי זה כאילו דופק על דלתו של הקב"ה לבקש גאולה, ואם בשעה שהקב"ה בא לפתוח לו ולשמעו בקשתו האדם מתרחק ממונו על ידי שמפסיק בדברים אחרים, אף הקב"ה מתרחק ממונו קס^ב.

שנינו במשנה: רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר, הוא זמן קריאת שמע של ערבית.

הגמרא משווה דעתו לדעת תנא אחר: אתיא - נמצא ששיטתו דרבן גמליאל כרבי שמעון, דתני בברייתא בשם רבי שמעון, פעמים שאדם קורא את שמע פעמיים בזה אחר זה, אחת לפני עמוד השחר ואחת לאחר עמוד השחר, ונמצא יוצא ידי חובתו במצוות קריאת שמע של יום המחרת [בקריאתו אחר עלות השחר קס^ג] ושל הלילה [בקריאתו לפני עלות השחר], הרי שרבן גמליאל ורבי שמעון שניהם סוברים שאפשר לקרות שמע עד שיעלה עמוד השחר.

א. רש"ס.

הערות והוספות

קס. (חידים). והציבור היו קוראים את שמע רק 'משיכיר' (הגרס"ק). וראה בחדרים שמבאר שלדעת ברייתא זו היו אנשי משמר עצמם פטורים ממצוות קריאת שמע כדן העוסק במצוה ובצרכי ציבור, אלא שקראו אז את שמע שחששו שמה לא יזדמן להם לקרוא במאוחר מפני העבודה, וקראו כדי לעשות זכר למצוה זו. אך יש מפרשים (ראה ריטב"א יומא לו, ב) שאנשי משמר יצאו ידי חובתם בקריאה זו, כיון שבשעת הדחק מותר לקרוא את שמע משעת עלות השחר, ומה שכתבה הברייתא 'לא יצא' הכוונה שלא יצא את המצוה כתיקונה (וראה עוד ברש"ס, ובשולחן ערוך סי' נח ס"ג ועוד).

קסז. משמע מזה שהירושלמי סובר בדעת החכמים שאפילו בדיעבד אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע לאחר חצות (וראה לעיל בהערות על המשנה). ואע"פ שלא פסק כן לעצמו ממש אלא לבניו, הרי זה נחשב כעשה מעשה לעצמו, שבנו של אדם נחשב כעצמו (תולדות יצחק).

קסח. (חידים).

קסב. (חידים). וראה בבבלי (ט, ב) שמבאר שלא רק שהיא טובה, אלא שאף חובה עליו לראות פלטין המלך, "דאמר רבי יוחנן, לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל, ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם".

קסג. "אלא יהיה אדם מקרב להקדוש ברוך הוא אליו, ומרצהו בתשבחות וקלוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו, ובעודו קרוב אליו יש לו לתבוע צרכיו" (רש"י ד, ב).

קסד. ואף שעדיין לילה הוא, לענין קריאת שמע אין הולכים אחר יום ולילה, אלא אחר זמן שכיבה וקיימה, וכיון שיש בני אדם שכבר קמים בעלות השחר, יכולים לצאת אז את ידי חובת קריאת שמע של שחרית (בבלי ח, א).

קסה. ולכן קראו לו 'תנאי' כי כן היו קוראים לכל מי שהיה ממונה ללמד ברייתות ודברי התנאים בבית המדרש.

רבנין, ולא עבד עובדא כוותיה.

הגמרא מפרטת: א) והן אשכחנן דרבי מאיר פליג על רבנין - והיכן מצינו שרבי מאיר חולק על דברי חכמים, ולא עבד עובדא כוותיה - ולא עשה מעשה כדעתו, דתני

בברייתא (תוספתא שבת פ"ג ה"ט): **סכין אלוונתית** [- מין תרופה עשויה מיין ישן מים צלולים ואפרסמון קטן] **לחולה בשבת קט**, ולא גזרו בו משום רפואה מפני שגם דרך הבריאים לסוך בו קט, אימתי מותר בזמן שטרפו [שעירבו היטב] ביין ושמן מערב שבת, אבל אם לא טרפו מערב שבת אסור לטורפו ולערבבו בשבת קט, תני (שם בהמשך הברייתא): **אמר רבי שמעון בן אלעזר: מתיר היה רבי מאיר לטרוף יין ושמן אפילו בשבת קט, ולסוך לחולה בשבת, ומעשה שהיה וכבר חלה רבי מאיר קט ובקשנו לעשות לו כן לטרוף לו יין ושמן בשבת, ולא הניח לנו לעשות כן, ואמרנו לו רבי, וכי דברך אתה מבטל בחיך, הרי אתה בעצמך סובר שמותר לעשות כן בשבת, ואמר לו [לנו], אף על פי שאני מיקל לאחרים החולים קט, מחמיר אני על עצמי דהא פליגי [שהרי חולקים] עלי חברי, הרי מכאן שרבי מאיר לא פסק לעצמו נגד החכמים, ואם כן איך היה רבי גמליאל פוסק לעצמו נגד דעת החכמים.**

הקושיא הבאה היא מענין שיעור טומאת מת באוהל, לצורך הבנת הענין נקדים, שיש כמה סוגי שיעורים המטמאים באוהל והם: כזית בשור, רובע קב עצמות, רביעית דם, אבר שלם [מהמות או מן החי התלוש] אף אם הוא פחות מהשיעורים הנ"ל [והוא

רבנין ולא עבד עובדא כוותיה]. והן אשכחנן דרבי מאיר פליג על רבנין ולא עבד עובדא כוותיה, דתני, סאין אלוונתית לחולה בשבת, אימתי בזמן שטרפו ביין ושמן מערב שבת, אבל אם לא טרפו מערב שבת אסור; תני, אמר רבי שמעון בן אלעזר, מתיר היה רבי מאיר לטרוף יין ושמן ולסוך לחולה בשבת, ובכך חלה ובקשנו לעשות לו כן, ולא הניח לנו, ואמרנו לו, רבי דברך מבטל בחיך, ואמר לו, אף על פי שאני מיקל לאחרים מחמיר אני על עצמי, דהא פליגי עלי חברי. והן אשכחנן דרבי עקיבה פליג על רבנין ולא עבד עובדא כוותיה, כיי דתנינן תמן, השדרה והגולגולת משני מתים, רביעית דם משני מתים, ורובע הקב של עצמות משני מתים, אבר מן המת משני מתים, אבר מן החי משני אנשים, בכל אלו אם אין בהם ממת אחד שיעור בפני עצמו לטמא באוהל אלא משניהם ביחד, יש מחלוקת בדינם: רבי עקיבה מטמא, וחכמים מטהרין קט.

כשיש על האבר גם בשור, שדרה או גלגולת שלימה בכל חוליותיהם אף ששיעורם פחות מרובע עצמות [ואף שאין עליהם בשור]; הגמרא מביאה משנה בה נחלקו התנאים מה הדין באופן שהשיעור מורכב משני מתים קט:

ב) והן אשכחנן דרבי עקיבה פליג על רבנין - והיכן מצינו שרבי עקיבא חולק על דברי חכמים, ולא עבד עובדא כוותיה - ולא עשה מעשה כדעתו, כיי דתנינן תמן - כאותו ששינו שם (אהלות פ"ב מ"ו): **השדרה והגולגולת** [או הגולגולת] **משני מתים, רביעית דם משני מתים, ורובע הקב של עצמות משני מתים, אבר מן המת משני מתים, אבר מן החי משני אנשים, בכל אלו אם אין בהם ממת אחד שיעור בפני עצמו לטמא באוהל אלא משניהם ביחד, יש מחלוקת בדינם: רבי עקיבה מטמא, וחכמים מטהרין קט.**

הגמרא ממשיכה לבאר הקושיא: ותני בתוספתא (אהלות פ"ד ה"ב): **מעשה שהביאו קופה מליאה עצמות מכפר טבי, והניחוה באויר בית הכנסת בלוד קט, ונכנס תודרוס הרופא ונכנסו כל הרופאים עמו שהיו בקיאים להכיר בעצמות לידע אם הם מהשדרה והגולגולת, וגם להשוות עצם לעצם ולידע אם הם משני מתים או ממת אחד קט, אמר תודרוס הרופא: אין כאן שדרה ממת אחד, ולא גולגולת ממת אחד, והרי דינם תלוי במחלוקת רבי עקיבא וחכמים הנ"ל. כיון שנתברר כן, אמרו חכמים, הואיל ויש כאן מטהרין ויש כאן מטמאין, נעמוד על המניין לראות כמה מהם מטמאים וכמה מטהרים ונפסוק הדין כפי הרוב,**

אחד ולא גולגולת ממת אחד, אמרו, הואיל ויש כאן מטהרין ויש כאן מטמאין, נעמוד על המניין,

הערות והוספות

קעז. בתוספתא שם הגירסא: 'אמר רבי שמעון בן אלעזר, פעם אחת חלה רבי מאיר ובקשנו וגו'.
קעה. שמשום חוליים התיר להם אף נגד דברי חבריו (תולדות יצחק). או שלא מיחה בהם מפני חוליים (חידים). וראה בשדה יהושע שמביא ברייתא ושם הגירסא: 'אף על פי שאני אומר כן, לא מלאני לבי מימי לעבור על דברי חברי', ולפי זה מובנת קושיית הגמרא, שאם נאמר שהחמיר רק על עצמו ולא על אחרים מהי הראיה שלא עשה מעשה כדעתו, הרי יכול להיות שרק על עצמו החמיר.
קעו. המחלוקת היא רק באלו השיעורים המפורטים במשנה, אבל כזית בשור מסכימים כולם שמצרפים אותו משני מתים לטמא באוהל.
קעז. ובטומאת מגע מודים שמטמא (חידים).
קעה. במקום שלא היה עליו גג, כדי שאם יתברר דינו שמטמא בטומאת אוהל לא יטמאו אנשים על ידו (פני משה [חביב]). ותלויה באוויר כדי שלא יבואו לגעת בהם ולהיטמא בטומאת מגע (חידים).
קעט. (פירוש הרא"ש נזיר נב, א).

קסט. (חידים) ע"פ ברייתא המובא בבבלי עבודה זרה ל, א).

קע. האלוונתית שימשה לסוך בה את הגוף אחר הרחיצה במרחץ למי שהצטן, וברייתא זו נשנית עוד לפני שאסרו חז"ל להתרחץ במרחץ בשבת (חידים).

קעא. ואף שעל פי רוב אסרו חז"ל להשתמש בשבת ברפואות, גזירה משום 'שחיקת סממנים' - שמא יבוא לטחון סממני רפואה [ואסור משום מלאכת טחון]. כאן לא גזרו מפני שגם דרך הבריאים לסוך בו אחר המרחץ, אבל להכין את האלוונתית בשבת עצמה לצורך חולה אסור, שבוז יש לגזור יותר משום 'שחיקת סממנים' [ואף שכאן מדובר בערבוב נוזלים שאין בהם חשש טחון] (חידים).

קעב. דהנה סגולת רפואתו היא רק באופן שמעורבב היטב בדרך שטורפין הביצה בקדירה, ועל כן הוא בכלל האיסור [וכנ"ל בהערה הקודמת] (חידים).

קעג. שרבי מאיר אינו גוזר בזה איסור שחיקת סממנים כלל, שהרי גם דרך הבריאים לעשותם (תבונה).

התחילו למנות מרבי עקיבה וטיהר [ופסק שטהורים הם], אמרו לו חכמים, הואיל והיית זה שמתמא, וטיהרת - וכעת אתה בעצמך מטהר כדעת שאר החכמים, אין צורך להמשיך במנין, והרי זה טהור^ק, הרי מכאן שרבי עקיבא פסק כחכמים נגד פסיקתו, ואם

כן איך פוסק רבן גמליאל כדברי עצמו נגד החכמים.

הקושיא הבאה הוא מענין דין ספיחין בשנת השמיטה, דהנה אסרו חז"ל [ו"א שאסור מן התורה] ללקט מן השדה תבואה וירקות שגדלו מעצמם בשנת השמיטה, אבל תבואה וירקות שצמחו מעצמם בשנה השישית, ועדיין לא קצרו אותם לפני שהגיע שנת השמיטה, נחלקו חכמים אם יש לגזור עליהם איסור מחשש שיחליפו אנשים בין ספיחי שישית לבין ספיחי שביעית:

והן אשכחנן דרבי שמעון פליג על רבנין - והיכן מצינו שרבי שמעון חולק על דברי חכמים, ולא עבד עובדא כוותיה - ולא עשה מעשה כדעתו, כ"י דתנינן תמן - כמו ששינוי שם (שביעית פ"ט מ"א): רבי שמעון אומר: כל הספחין שצמחו מעצמן בשנה השישית וקצרם בשנה השביעית מותרין^{קפ}, חוץ מספיחי כרוב שאין כיוצא בהן בירקות שדה, כי הכרוב גדל מהר, וגם הספיחים שהתחילו לצמוח בשנת השמיטה כבר נעשו גדולים, ואם נתיר ספיחי כרוב שכבר התחילו לצמוח בשנה השישית חששו חז"ל שיחליפו בינם לבין ספיחי שביעית האסורים,

ואסורם^{קפ}, וחכמים אומרים: כל הספחין אסורין, גזירה משום ספיחי כרוב.

הגמרא ממשיכה לבאר הקושיא: והנה רבי שמעון בן יוחי עבד עובדא [עשה מעשה] בשמיטתא [בשמיטה] כנגד דעתו, וכך היה המעשה: פעם חמא חד - ראה אדם אחד שמלקט ספיחי שנה שישיית בשביעית, התחיל רבי שמעון להוכיחו ואמר ליה: ולית אסור - וכי אין אסור לעשות מה שאתה עושה, ובוזה רצה לראות אם הוא עם הארץ ואינו יודע האיסור, וכיון שלא ענה לו הבין שהוא יודע שאסור^{קפ}, המשיך רבי שמעון לומר לו: ולא ספיחי אינן - וכי אין זה ספיחין^{קפ}, שאסורים ללקטם ולמה אתה מלקט.

אמר ליה אותו אדם לרבי שמעון: ולא את הוא שאת מתיר - וכי לא אתה הוא המתיר ספיחי שישיית בשמיטה, אמר ליה רבי שמעון: ואין חברי חולקין עלי - וכי אין חברי החכמים חולקין עלי, והדין כמותם; ואף שהוכיח אותו רבי שמעון לא הפסיק אותו

אדם ללקטן^{קפ}, וקרי עלוי - וקרא עליו רבי שמעון הפסוק (קהלת י' ח) 'ופדך גדר ישכנו נחש', וכן הות ליה - וכן היה לו שנשכו נחש. הרי מכאן שרבי שמעון גם כן לא פסק כדעתו נגד דעת החכמים.

ומקשה הגמרא לפי זה: אם כן היתכן ורבן גמליאל פליג על רבנן, ואף על פי כן ועבד עובדא כוותיה, שאמר לבניו שיכולים לקרות שמע כדבריו. ומתרגל: שנייא הכא שהיא לשינון - שונה הדין לגבי קריאת שמע שאף על פי שלדעת חכמים אינו יוצא ידי חובת מצות קריאת שמע לאחר זמנה, מכל מקום יכול לקרות קריאת שמע ואינו מפסיד בכך, שהרי על כל פנים נחשב כאדם הקורא בתורה.

הגמרא דוחה: מעתה אף משיעלה עמוד השחר יכולים לקרות את שמע כקורא בתורה, ולמה אמר לבניו 'אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות', משמע שסבר שחל עליהם חובת קריאת שמע ממש. הגמרא מביאה תירוץ אחר: ואית דבעי מימר - ויש מי שאומר ומתיר, שההבדל בין המעשה של רבן גמליאל לבין התנאים האחרים הוא, תמן - ששם אצל רבי מאיר רבי עקיבא ורבי

שמעון, מה שלא עשו כנגד דברי הרבים, הוא מפני שהיו יכולין לקיים דברי חכמים ולפסוק כסברתם; ברם הכא - אבל כאן, כבר עבר חצות וממילא ולא היו יכולין לקיים דברי חכמים, שאין ביכולתם עכשיו עוד לקרות קריאת שמע לדעת החכמים, ולכן אמר לון - אמר להם רבן גמליאל, לכל הפחות עובדין עובדא כותיה - תעשו מעשה כשיטתי ותקראו שמע, ונמצא שלכל הפחות תקיימו מצות קריאת שמע כדעתי שאני סובר שיוצאים עד עמוד השחר.

שינוי במשנה: ולא זו בלבד שזמן קריאת שמע הוא עד עלות השחר, אלא כל שאמרו חכמים עד חצות, מצותן

קפב. (ר"ש שביעית פ"ט מ"א).

קפג. (אגדות אליהו, אך ראה שם ששאר הסוגיא ביאר באופן אחר).

קפד. כדי שלא יחשוב הלוקט שזה שאמר לו רבי שמעון: 'ולית אסור הוא', הוא מפני שסובר שהוא מלקט זרעוני גינה ולא ספיחין שהרי ספיחין מותרים לדעתו, לזה הוסיף רבי שמעון ואמר לו: ולא ספיחין אינן - להורות לו שאפילו ספיחין אסורים וכדעת החכמים (שדה יהושע).

קפה. (שדה יהושע פ"א).

עד שיעלה עמוד השחר, הקטר חלבים ואיברים 'ואכילת פסחים' אחר קט.

מצותן עד שיעלה עמוד השחר.

הגמרא מביאה מחלוקת בענין אכילת פסחים:

אנן תנינן - אנו שונים במשנתנו גם 'אכילת פסחים' שזמנו הוא

עד עלות השחר קפ, אבל אית דלא

תני - יש שלא גרסו 'אכילת פסחים',

וסוברים שגם מן התורה מצות

אכילת פסחים היא עד חצות בלבד.

ומשווה הגמרא את דעתם לדעת תנאים

אחרים: מאן דתני - מי ששונה

במשנתנו 'אכילת פסחים', סובר

שמשנתנו שנויה כשיטת רבנן שזמן

אכילת פסחים מן התורה הוא עד

עלות השחר, ומאן דלא תנא - ומי

שאינו שונה במשנתנו 'אכילת

פסחים', סובר שמשנתנו שנויה

כשיטת רבי אליעזר שזמן אכילת

פסחים עד חצות. הגמרא מבררת: ומאי

טעמא דרבי אליעזר שסובר שזמן

אכילת פסחים מן התורה הוא רק

עד חצות, כלומר מניין למד כן,

שנאמר כאן באכילת פסחים (שמות יב,

ה) 'ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי

אש ומצות על מדרים יאכלהו וגו',

ונאמר להלן במכות בכורות (שם יב)

'ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה

והקיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם

ועד בהמה וגו', מה 'לילה' שנאמר

להלן אצל מכות בכורות, היה זה

בחצות קפ, אף כאן אכילת פסח

חובה לאכול עד חצות.

הגמרא מביאה חולק על השוואת דיעות

התנאים: אמר רבי חונה: ולית כן [ואין

לגרוס כאן] 'אכילת פסחים' אפילו

כרבנן שסוברים שמצוותה מן התורה

עד שיעלה עמוד השחר, דתנינן -

שהרי שנינו במסכת פסחים (פ"י מ"ט):

'הפסח אחר חצות' דינו כנותר שגזרו

בו חכמים ש'מטמא את הידים' קפ,

וכיון שהמשנה סתמה שם שאחר

חצות מטמא את הידים, לא מסתבר

לגרוס במשנה כאן 'אכילת פסחים' נגד סתם משנה במקום

יכולים לקרותו עד שלש שעות מתחילת היום קפ, שכן דרך בני

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

עד שיעלה עמוד השחר, הקטר חלבים ואיברים 'ואכילת פסחים' אחר קט.
מצותן עד שיעלה עמוד השחר.
הגמרא מביאה מחלוקת בענין אכילת פסחים:
אנן תנינן - אנו שונים במשנתנו גם 'אכילת פסחים' שזמנו הוא
עד עלות השחר קפ, אבל אית דלא
תני - יש שלא גרסו 'אכילת פסחים',
וסוברים שגם מן התורה מצות
אכילת פסחים היא עד חצות בלבד.
ומשווה הגמרא את דעתם לדעת תנאים
אחרים: מאן דתני - מי ששונה
במשנתנו 'אכילת פסחים', סובר
שמשנתנו שנויה כשיטת רבנן שזמן
אכילת פסחים מן התורה הוא עד
עלות השחר, ומאן דלא תנא - ומי
שאינו שונה במשנתנו 'אכילת
פסחים', סובר שמשנתנו שנויה
כשיטת רבי אליעזר שזמן אכילת
פסחים עד חצות. הגמרא מבררת: ומאי
טעמא דרבי אליעזר שסובר שזמן
אכילת פסחים מן התורה הוא רק
עד חצות, כלומר מניין למד כן,
שנאמר כאן באכילת פסחים (שמות יב,
ה) 'ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי
אש ומצות על מדרים יאכלהו וגו',
ונאמר להלן במכות בכורות (שם יב)
'ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה
והקיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם
ועד בהמה וגו', מה 'לילה' שנאמר
להלן אצל מכות בכורות, היה זה
בחצות קפ, אף כאן אכילת פסח
חובה לאכול עד חצות.
הגמרא מביאה חולק על השוואת דיעות
התנאים: אמר רבי חונה: ולית כן [ואין
לגרוס כאן] 'אכילת פסחים' אפילו
כרבנן שסוברים שמצוותה מן התורה
עד שיעלה עמוד השחר, דתנינן -
שהרי שנינו במסכת פסחים (פ"י מ"ט):
'הפסח אחר חצות' דינו כנותר שגזרו
בו חכמים ש'מטמא את הידים' קפ,
וכיון שהמשנה סתמה שם שאחר
חצות מטמא את הידים, לא מסתבר
לגרוס במשנה כאן 'אכילת פסחים' נגד סתם משנה במקום
יכולים לקרותו עד שלש שעות מתחילת היום קפ, שכן דרך בני
א. רש"ס.

הלכה ב' מתני' מאימתי קורין את שמע
בשחרין, משפיר בין תבלת
ללבן; רבי אליעזר אומר, בין תבלת
לברתן. עד הנץ החמה; רבי יהושע
אומר, עד שלש שעות, שכן דרך בני

א. רש"ס.

שנינו במשנה: כל הנאכלין ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר

אם כן למה אמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה.

הגמרא מבארת: כזה ששנינו במשנה הלשון 'כל הנאכלין ליום אחד'

הוא לרבות קדשים קלים, היינו קרבן

תודה ואיל נזיר שהם קדשים קלים

הנאכלין ליום ולילה, שגם בהם גזרו

שיאכלום לכתחילה רק עד חצות,

ולא נטעה שגזרו דין זה רק בקדשי

קדשים החמורים קפ.

ומבארת הגמרא המשך המשנה: ואם כן

למה אמרו חכמים וכו', להרחיק אדם

מן העבירה, דהיינו שאם את הוא

אומר - שאם אתה אומר שהוא יכול

לאכול עד שיעלה עמוד השחר, הוא

[האוכל טועה, ו] סבור שלא עלה עמוד

השחר ובאמת כבר עלה, ונמצא

שאוכל ומתחייב משום איסור אכילת

נותר קפ, אבל מתוך שאתה אומר לו

- שמוותר לאכול רק עד חצות, אפילו

הוא טועה ואוכל אחר חצות אינו

מתחייב, שהרי מן התורה מותר עד

עלות השחר:

משנה [הלכה ב]

המשנה דנה מאימתי ועד מתי הוא זמן
קריאת שמע של שחרית, ומביאה בכל זמן
שתי שיטות:

מאימתי קורין את שמע בשחרין
[בשחר: א] משיכיר בין תכלת ללבן,
כלומר משעה שהאיר השחר כל כך,
עד שיכול להכיר בין צבע התכלת
לצבע הלבן קפ. ב] רבי אליעזר אומר:
זמנו משעה שיכול להכיר ולהבחין
בין צבע תכלת לכרתן קפ, והוא
כשיאיר השחר עוד יותר, שרק אז
ניתן להבחין ביניהם מכיון שהם
גוונים דומים זה לזה קפ.

א] וקורא את שמע עד הנץ החמה
[כשיחליל השמש לצאת ונראית במקצתה על
ראשי ההרים קפ]; ב] רבי יהושע אומר:

יכולים לקרותו עד שלש שעות מתחילת היום קפ, שכן דרך בני

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

א. רש"ס.

מלכים לעמוד בשלש שעות קצץ.

ומעירה המשנה: הקורא מיכן ואילך לא הפסיד קצץ, ויש לו שכר על קריאתה כאדם שהוא קורא בתורה, שהרי גם קריאת שמע דברי תורה הם קצץ, אך אין לו שכר כאדם שקורא בזמנה:

גמרא

שנינו במשנה שזמן קריאת שמע הוא משיכיר בין תכלת ללבן, הגמרא מסבירה: ° כיני מתניתא - כן היא כוונת המשנה, בין תכלת שבה ללבן שבה, דהיינו שיכיר בגדילי הציצית בין חוליות התכלת לחוליות הלבן שבה, שכיון שמעורבבין זה בזה צריך אור גדול שיוכל להכיר ביניהם יי.

הגמרא מבארת טעמו של תנא קמא: ומה טעמין [טעמון] דרבנן, שנאמר בפרשת ציצית (במדבר טו, לה-לט) 'ונתנו על ציצת הפנף פתיל תכלת. והיה לכם לציצית וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות ה', ודורשים תיבת 'אתו' שכתוב חסר, מלשון 'אתו' - עמו, והיינו שיש לראות ולהכיר את פתיל התכלת מן הסמוך לו שהוא פתיל הלבן, ואז 'וזכרתם את כל מצות ה' היינו שתקראו את שמע שהיא מצוה שתלויה בה כל התורה יי.

הגמרא מבארת טעמו של רבי אליעזר: ומה טעמיה דרבי אליעזר שהזמן הוא משיכיר בין תכלת לכרתי, שלומד את כוונת הפסוק 'וראיתם אותו', דהיינו את פתיל התכלת עצמו יכיר בבירור גמור, עד כדי שיהא ניכר

צבע התכלת בין צמר הצבועין בצבע הדומה לו, שאם אין ההיכר אלא בין תכלת ללבן, אין הוא רואה ומכיר בפתיל אם הוא שחור או תכלת, רק מכיר שאינו לבן, ורק כשיש לפניו תכלת

וכרתי שהם שני גוונים דומים, ומכיר את ההבדל שביניהם הרי הוא רואה את צבעו, ואז 'וזכרתם את מצות ה' שהיא קריאת שמע יי.

הגמרא מביאה בדרך אגב ברייתא בענין גדולת מצות ציצית הנלמד מפסוק זה:

תני בברייתא בשם רבי מאיר: 'וראיתם אותה' את הציצית שהיא לשון נקבה יי אין כתיב כאן, אלא 'וראיתם אותה' את פתיל התכלת שהוא לשון זכר, מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאילו מקבל ורואה פני שכינה, כיון ° שהתכלת של פתיל הציצית דומה לים, והים דומה לעשבים, ועשבים דומין לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, והכסא דומה לספיר יי, דכתיב (יחזקאל י, א) 'ואראה והנה ° אל הרקיע אשר על ראש הכרובים כאבן ספיר כמראה דמות פסא נראה עליהם יי, נמצא שהרואה את התכלת נזכר במי שיושב על כסא הכבוד, ונחשב כאילו הוא רואה את הקב"ה ומקבל פני השכינה יי.

הגמרא חוזרת לדון בזמן קריאת שמע של שחרית, ומביאה תוספתא (פ"א ה"ד):

אחרים אומרים: 'וראיתם אותו' הכוונה על חבירו של האדם יי, כלומר שזמן קריאת שמע היא כשהאיר השחר כל כך עד כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו, ואז 'וזכרתם את כל מצוות ה' דהיינו קריאת שמע כנ"ל.

ומסיקה הגמרא: רב חסדא אמר: הדין הוא כהדא דאחרים - כדעתם של אחרים יי.

הגמרא מבררת בדעתם: מה אנן קיימין - באיזה אופן מדובר, אם

מלכים לעמוד בשלש שעות. הקורא מיכן ואילך לא הפסיד, באדם שהוא קורא בתורה: גמ' ° (בעי) [כיני] מתניתא, בין תכלת שבה ללבן שבה; ומה טעמין דרבנן, וראיתם ° א(י)תו' מן הסמוך לו; ומה טעמיה דרבי אליעזר, וראיתם אותו' כרי שיהא ניכר בין הצבועין. תני בשם רבי מאיר, וראיתם אותה' אין כתיב כאן, אלא וראיתם אותו', מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאילו מקבל פני שכינה, (מגיד) שתתכלת דומה לים, והים דומה לעשבים, ועשבים דומין לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, והכסא דומה לספיר, דכתיב ונראה והנה ° אל הרקיע אשר על ראש הכרובים [כאבן ספיר כמראה דמות פסא]. אחרים אומרים, וראיתם אותו' כרי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו; רב חסדא אמר ° (ב) כהדא דאחרים, מה אנן קיימין, אם

א. רש"ס. ב. ע"פ הכתוב וע"פ רש"ס ג. רש"ס. ד. רש"ס.

הערות והוספות

רב. מפני שיש בה ייחוד ה' אהבתו ומסירת גופו וממונו על תורתו (רש"ס). וכעין זה ראה בבבלי (מנחות מג, ב): 'תניא, וראיתם אותו וזכרתם', ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת התלויה בו, ואינו זו זו קרית שמע, דתנן, מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן.

ג. (ע"פ רש"ס).

ד. כמו שנאמר (ישעי' כח, ד) 'והיתה ציצת נובל', שהרי לכאורה וראיתם אותו נאמר על 'והיה לכם לציצית', ואינו נאמר על 'פתיל תכלת' שיפול בו לשון 'אותו'.

ה. אין הכוונה שכולם באותו צבע, אלא אחד דומה לשני שדומה לשלישי... ו. היינו שהרקיע שמעל ראשי הכרובים [הם ארבעה חיות המרכבה], היה נראה כאבן ספיר וכמראה דמות כסא הכבוד, הרי שכל אלו דומים זה לזה. ז. וזהו וראיתם אותו, היינו שכאשר תקיים מצות ציצית תראה 'אותו' את 'פתיל התכלת' שדומה לקבלת פני השכינה, או הכוונה 'אותו' בלשון זכר היינו הקב"ה בעצמו, שהמקיים מצות ציצית הוא כביכול רואה אותו יתברך (אגדות אליהו).

ח. אף שסתם 'אחרים' הוא רבי מאיר, כאן אין הכוונה לרבי מאיר, שהרי לרבי מאיר יש שיטה אחרת בנידון כמבואר לעיל (רש"ס ע"פ תוס' ט, ב).

ט. מה שהוכרחו כאן לומר שהכוונה על חבירו, הוא מפני שדרשו חז"ל

(רמב"ם) עד סוף שעה שלישית (רש"ס), ונפסקה ההלכה כרבי יהושע (ש"ע סי' נח ס"א) שעד שליש היום יכולים לקרותו [וכמ"ד עד סוף שלש שעות]. וכתב הבית יוסף (שם): 'ודע כי אלו השעות הנזכרות בכל המשנה הן השעות הזמניות, וענין הזמניות הוא השעות שיש י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה, ושנאמר 'עד שלש שעות' כאילו אמר עד כלות רביע היום, אחד שיהיה היום יום תקופת תמוז או תקופת טבת. וכתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב ז"ל, הנה מבואר לפי זה, שיש לנו להזהר בימי החורף למהר לקרוא קריאת שמע, מאחר שהיום קטן ורביע היום הוא קצר'.

קצ. שרבי יהושע דורש 'ובקומך' בשעה שבני אדם קמים, וכיון שדרך בני מלכים לעמוד עד זמן זה, הרי זה בכלל 'ובקומך'.

קצח. בבבלי (י, ב) מבואר הכוונה, שלא הפסיד את ברכתה ויכול עדיין לברך הברכות שלפניה ושל אחריה.

קצט. ואף על פי שלא יצא ידי קריאת שמע, יש לו קבול שכר כעוסק בתורה (רש"י שם).

ר. (ע"פ בבלי שם).

רא. ואל תטעה לומר שהכוונה שצריך להכיר בין פיסת צמר צבוע לבן לבין פיסת צמר צבוע תכלת, שהרי ההבדל ביניהם ניכר גם בלילה (ע"פ בבלי ט, ב; אך ראה ברש"י שם).

מעט לפני נץ החמה י"י, כדי שיסמוך גאולה לתפילה [ברכת 'גאל ישראל' לשמונה עשרה], ונמצא מתפלל ביום תיכף אחר הנץ, שלכתחלה אין להתפלל לפני הנץ י"י.

הגמרא מפסיקה דברי התוספתא ומביאה המקור מן התורה: **אמר רבי זעירא: ואנא אמרית טעמא** - ואני אמרתי טעם ומקור לדין זה, שנאמר (תהלים עב, ח) **'יִרְאוּךָ עַם שְׁמִשׁ'** - ודורשים את הפסוק כך, כשמתראים אל ה' בתפילת שמונה עשרה, יהיה זה 'עם שמש' מיד כשהשמש יוצא דהיינו תיכף אחר הנץ, ולכן צריך לקרות שמע לפני הנץ כדי להסמך גאולה לתפלה י"י. הגמרא מביאה שכן נהגו הוותיקין: **אמר ר' עוקבא: הוותיקין** - ענווים המרחבים מצוות י"י, היו משכימין וקורין אותה סמוך לפני הנץ החמה, כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה, היינו שיוכלו להתפלל תיכף לאחר הנץ.

הגמרא מביאה המשך דברי התוספתא: **תני** - שנינו: **אמר רבי יודה, מעשה שהייתי מהלך בדרך אחרי רבי אלעזר בן עזריה ואחרי רבי עקיבה, והיו עסוקין במצות, שהיו הולכים לפדיון שבויים או לעסוק בצרכי חתן וכלה י"י, והגיע עונת [זמן] קריית שמע לפי דעת התנאים שלמדנו לעיל כי זמנה לפני הנץ החמה, אך לא קראו קריאת שמע, והייתי סבור שמא נתיאשו מקריית שמע, כלומר שהייתי סבור שנתיאשו מלקרות קריאת שמע בזמנה מפני שטרודים הם בעסק המצוה ועל כן פטורים מ'שמע' י"י, וקריית את שמע ושניתי המשניות שאני רגיל ללמוד י"י, ואחר כך ראיתי שהתחילו הם לקרות שמע, וכבר היתה החמה על ראשי ההרים, דהיינו שהמותינו מלקרוא עד שיהיה הנץ החמה, ואז התברר שהסיבה שלא קראו עד הנה אינה מפני שהיו טרודים בעסק המצוה, אלא מפני**

אותו חבר היה רגיל אצלו ומכירו, אפילו רחיק כמה חכים ליה - אפילו הוא נמצא במרחק רב ממנו יכול להכירו, ואם בשאינו רגיל לפגשו, אפילו קרוב ליה לא חכים ליה - אפילו הוא קרוב אליו מאוד אינו מכירו, ובאיזה אופן מתקיים דברי אחרים 'שיהא אדם

רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו'. ומשיבה: **אלא כן אנן קיימין** - אלא באיזה אופן אנן מדברים, ברגיל ושאינו רגיל - אדם שהוא רגיל קצת לראותו ואינו רגיל לראותו תדיר, וכגון בההוא דאזיל ליה לאכסניא ואתי לקיצין - באדם המגיע לאכסניא [ואינו בן עיר] שבא שם רק לפעמים, שאיש כזה אין האדם מכירו מרחוק אף שכבר האיר השחר במקצת, ומכירו רק כשהוא במרחק ארבע אמות ממנו. ואז הוא זמן קריאת שמע.

הגמרא מביאה עוד דעות תנאים בענין 'משיכיר': **אית תניי תני** - יש תנא ששנה בביריתא שזמן קריאת שמע הוא משעה שרואים היכר בין זאב לכלב י"י, או שרואים היכר בין חמור לערוד [חמור הבר י"י], ואת תניי תני [ויש תנא ששנה] שזמן קריאת שמע הוא כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו. ומעירה הגמרא: **הוון בעי מימר** - רצו בני הישיבה לומר י"י: **מן מר** [מי שאומר] **בין זאב לכלב בין חמור לערוד**, סובר כמן דמר [כמי שאומר] **בין תכלת לכתרן**, ששניהם זמן אחד הוא כי לשניהם צריך לאור גדול יותר י"י, ומן דמר [ומי שאומר] **כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו**, סובר כמן דמר [כמי שאומר] **בין תכלת ללבן** שאינו צריך כל כך אור, ושניהם זמן אחד הוא י"י.

הגמרא מביאה המשך דברי התוספתא הנ"ל: **אבל אמרו החכמים שאף שאפשר כבר לקרות קריאת שמע בזמנים אלו, מכל מקום מצותה לכתחלה להמתין ולקרות שמע עם הנץ החמה, דהיינו**

רגיל, אפילו רחיק כמה חכים ליה, ואם בשאינו רגיל, אפילו קרוב ליה לא חכים ליה; אלא בן אנן קיימין ברגיל ושאינו רגיל, בההוא דאזיל ליה לאכסניא ואתי לקיצין. אית תניי תני, בין זאב לכלב בין חמור לערוד; ואית תניי תני, כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו.
"(הוא) [הוון] בעי מימר, מן מר בין זאב לכלב בין חמור לערוד, כמן דמר בין תכלת לכתרן; ומן דמר כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו, כמן דמר בין תכלת ללבן. אבל אמרו, מצותה עם הנץ החמה, כדי שישמך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום; אמר רבי זעירא, ואנא אמרית טעמא 'ייראוך עם שמש'; אמר מר עוקבא, הוותיקין היו משכימין וקורין אותה, כדי שישמכו לה תפילתן עם הנץ החמה. תני, אמר רבי יודה, מעשה שהייתי מהלך בדרך אחרי רבי אלעזר בן עזריה ואחרי רבי עקיבה, והיו עסוקין במצות, והגיע עונת קריית שמע, והייתי סבור שמא נתיאשו מקריית שמע ושניתי, ואחר כך התחילו הם, וכבר היתה החמה על ראשי ההרים:

א. רש"ס.

הערות והוספות

רטז. (מהרא"פ, הגר"ח ק).

ריז. כי דעת ת"ק במשנה היא שזמנה עד הנץ, לכן יקרא קריאת שמע מעט לפני הנץ כדי שיוכל להתפלל מיד אחר הנץ, ויסמוך גאולה לתפילה (ע"פ הגר"ח ק).

ריח. (הגר"ח ק).

ריט. (רש"י ט, ב). וברבינו יונה: מפולפלים וחריפים.

רכ. (חרדים). ובתוספתא (שם) מבואר שהיו עוסקין בצרכי ציבור.

רכא. וגם אם לא עסקו אז בעשיית המצוה בפועל הטרוד במחשבת מצוה גם כן פטור מן המצוה (ע"פ חרדים).

רכב. (חרדים), וללמדנו שמותר ללמוד לפני קריאת שמע (מנחת ביכורים). והגר"ח ק ביאר שהכוונה שקרא את הפרשה השניה 'והיה אם שמוע'.

ש'זכרתם' הכוונה על קריאת שמע שזמנה היא בעת שרואים ומבחינים בין דברים, וכיון שהתורה כתבה 'אותו' במקום אותה, אנו דורשים כאילו היה כתוב תראה אותו שדומה לך והוא חברך (ראה מגיד תעלומה).

רי. (תולדות יצחק).

ריא. ומכיון שהם דומים מאוד זה לזה צריך לזה הרבה אור כדי שיכירו ההבדל ביניהם (רש"ס).

ריב. (פני משה).

ריג. אף שכך הוא באמת המסקנא, דרך הירושלמי לומר כן (שלום ירושלמי). [ראה בפני משה שכתב שרב חסדא שמפרש דברי אחרים לעיל הוא בעל המימרא של דברים אלו].

ריד. כי מינים אלו דומים מאוד זה לזה.

רטו. (פני משה).

שסוברים שזמן קריאת שמע הוא דווקא משעת הנץ החמה ואילך. ולא כמו שהובא מוקדם בתוספתא שמצוה לכתחילה לקרוא לפני הנץ יי.

שנינו במשנה שדעת רבי אליעזר שזמן קריאת שמע הוא: עד הנץ החמה:

הגמרא מבררת מהו זמן 'הנץ החמה': רבי זבדיה בריה דרבי יעקב בר זבדי אמר בשם רבי יונה: כדי שתהא החמה מטפטפת - מתחילה לזרוח ונראית במקצתה יי על ראשי ההרים, אז הוא זמן הנץ החמה.

שנינו במשנה: רבי יהושע אומר, עד שלש שעות:

הגמרא דנה בדברי רבי יהושע אם הם לכתחלה או רק בדיעבד: רבי אידי ורב המנונא ורב אדא בר אחא אמרו בשם רב: ההלכה כרבי יהושע שזמן קריאת שמע עד שלש שעות, היא רק בשוכח במי ששכח לקרות לפני הנץ. ומביאה הגמרא מה שדנו האמוראים בזה: רבי הונא אמר: תרין אמוראין - שני אמוראים היו עוסקים בסוגיא זו, חד אמר ההלכה כרבי יהושע היא רק בשוכח, מגיב ליה חבירה - השיב לו חברו והקשה לו, וכי יש הלכה בשוכח ואין הדין כן במי שהזיד ולא קרא, כלומר, אם ההלכה היא כרבי יהושע הרי הוא סובר שעד שלש שעות אפשר לקרות גם לכתחילה, ואם אין הלכה כדבריו, מדוע בשוכח כן ההלכה כדבריו יי. השיב לו חברו: האמת שכך היא הלכה גם לכתחלה, ולמה אמרו [בשם רב] שזה שאפשר לקרות עד שלוש שעות, הוא רק בשוכח, כדי שיהא אדם מורז בעצמו לקרותה בעונתה, דהיינו בזמנו המובחר שהוא לפני הנץ, אך אין זה מעיקר הדין יי.

הגמרא דנה בענין הפסקת לימוד התורה כדי לקרות קריאת שמע:

תמן תנינן - שם שנינו (שבת פ"א מ"ב), שבני אדם שתורתם אומנותם ועסקו בתורה והגיע סוף זמן קריאת שמע ותפילה יי, מפסיקין מלימודם לקרית שמע, אבל ואין מפסיקין לתפילה, גם אם יעבור

זמנה ולא יתפללו כלל.

הגמרא מביאה כמה טעמים בהבדל שבין קריאת שמע לתפילה:

(א) אמר רבי אחא: קרית שמע חיובה מדבר תורה, לכן מפסיקים מלימוד התורה לקריאת שמע, אבל תפילה אינה דבר תורה אלא מדרבנן, ולכן אין מפסיקים מדברי תורה לתפילה.

הגמרא מביאה עוד שני טעמים, לפי השיטה שגם חובת התפילה היא מן התורה יי:

(ב) אמר רבי בא: קריאת שמע זמנה קבוע מן התורה יי, אבל תפילה אין זמנה קבוע אלא מדרבנן, שזמן התורה חייב להתפלל רק תפילה אחת במשך היום, וחכמים הם שקבעו להתפלל שלש פעמים ביום יי, ולכן אין להפסיק מדברי תורה לתפילה, שהרי מן התורה יכול להתפלל גם שלא בזמנה.

(ג) אמר רבי יוסי: קריאת שמע אינה צריכה כוונה, ולכן יש להפסיק באמצע הלימוד ולקרותה, אבל תפילה צריכה כוונה, ואם יפסיק באמצע הלימוד להתפלל, תהיה מחשבתו טרודה בלימודו, ונמצא שלא יכוון בתפילתו, לכן הורו לו חכמים שלא יפסיק.

הגמרא מקשה: אמר רבי מני: קשייתה קומי - הקשיתי לפני רבי יוסי, ואפילו תימר [אפילו אם תאמר] שכל קריאת שמע אינה צריכה כוונה, הרי שלשה פסוקין הראשונים צריכין כוונה יי, ולמה צריך להפסיק לקריאת שמע הרי מומילא לא יוכל לכוון. ומתצת: מן גו דאינון ציבחר - מתוך שאינם אלא מעטי יי, שהם רק שלשה פסוקים, מיכיון - יכול לכוון

בהם, ולכן יש להפסיק מלימודו, אבל תפילת שמונה עשרה שהיא ארוכה וצריכה כוונה, חששו חכמים שאם יפסיק לא יכוון בה יי.

הגמרא מביאה דעה חולקת בענין זה:

רבי יוחנן אמר בשם רבי שמעון בן יוחי שאמרו על עצמנו: כגון אנו שעוסקין בתלמוד תורה תמיד והתורה אומנתנו, אפילו לקרית

הערות והוספות

רכה. וראה ברש"ס שגורס כאן 'ותפלה אינה דבר תורה', ומבאר שהגמרא אומרת כן בלשון קושיא ובתמיהה, האם אמנם תפילה אינה דבר תורה, הרי שנינו בתחילת פרק תפילת השחר 'ולעבדו בכל לבבכם' זו תפלה, ועל זה באים התירוצים כאן.

רכט. שנאמר (דברים י, ז) 'ודברת בם... בשכבך ובקומך'.

רל. (חרדים, תולדות יצחק).

רלא. דהיינו עד 'על לבבך' (ראה להלן פ"ב ה"א, ראה שם שיטות אחרות ופרטי ההלכה).

רלב. תרגומו של 'מעט' הוא 'צבחר' (ראה ישעיה י, כה) (שדה יהושע).

רלג. ואף שגם בשמונה עשרה, אם לא כיון רק בברכה ראשונה יצא ידי

רכג. וכעין מה שמצינו בבבלי (יומא לו, ב): "תנא, בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה [מהנברשת של זהב שעשתה הילני המלכה לבית המקדש], והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע", וכן מבואר בבבלי (ת, ב) שלדעת רבי עקיבא זמן קריאת שמע הוא לאחר הנץ החמה (ע"פ חרדים אך ראה במדור ביאורים והרחבות).

רכד. והוא מלשון טיף טיף [טיף טיפה] שנראתה מקצתה (מהרא"ם).

רכה. (ע"פ חרדים ומהרא"ם).

רכו. והכוונה 'הלכה כרבי יהושע בשוכח' היא שאינה משנת חסידים להתנהג כך, אלא של עצלים ושוכחים (חרדים).

רכז. (יפה מראה ע"פ בבלי שם; ר"ן ה, א).

שמע אין אנו מפסיקין מלימודנו, וחולק על המשנה הנ"ל וסובר שרק מי שאין תורתו אומנתו מפסיק לקריאת שמע באמצע הלימוד י"ל.

דברי רבי יוחנן בעקבות מאמרו של רשב"י:

רבי יוחנן אמר על גרמיה - רבי יוחנן אמר כלשון הזה על עצמו, כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה תמיד, ואין התורה אומנתנו י"ל, ואפילו לתפילה אנו מפסיקין י"ל.

הגמרא מבארת שדעתם של רשב"י ורבי יוחנן היא לפי סברתם במקום אחר: דין כדעתיה ודין כדעתיה - זה [רבי שמעון בן יוחאי] סובר כדעתו וזה [רבי יוחנן] סובר כדעתו, רבי יוחנן כדעתיה שסובר שמפסיק מלימוד התורה אפילו לתפילה, הוא מפני שמחשיב מאוד את התפילה, דרבי יוחנן היה אומר: ולואי שמתפלל אדם כל היום, וביאר: למה, שאין תפילה מפסדת - שאין הפסד בריבוי התפילה י"ל, ואינו חושש לביטול תורה שנגרם מכך י"ל; ואילו רבי שמעון בן יוחי כדעתיה שמחשיב מאוד את לימוד התורה, דרבי שמעון בן יוחי אמר: אילו הוינא קאים על טורא דסיני - אילו הייתי עומד על הר סיני, בשעתא דאיתיהיבת תורה לישראל - בשעה שניתנה תורה לישראל, הוינא מתבעי קומי רחמנא - הייתי מבקש מלפני הקב"ה, דיתברי לבר נשא תרין פומין - שיברא שני פיות לאדם, חד דהוה

לעי באוריתא - אחד שיהיה עומל בו בתורה, וחד דעביד ליה כל צורכיה - ואחד שיעשה בו כל צרכו בעניני חיי שעה ובכללם שיתפלל בו י"ל; אולם אחר כך חזר רבי שמעון בן יוחי וז' (ואמר), ומה אין חד הוא - ומה אם פה אחד הוא שיש לאדם, לית עלמא

יכיל קאים ביה מן דילטוריא דיליה - אין העולם יכול להתקיים בו מפני הלשון הרע שיוצא ממוני י"ל, אילו הו' תרין - אילו היו שני פיות, על אחת כמה וכמה, שהרי גם בו ידברו לשון הרע י"ל.

הגמרא מביאה ראיה לדברי רבי יוחנן מברייטא: אמר רבי יוסי קומי [לפני] רבי ירמיה: אתיא דרבי יוחנן - נמצא שרבי יוחנן שסובר שמי שאין תורתו אומנתו מפסיק מדברי תורה גם לתפילה, סובר כרבי חנינא בן עקביה, דתני בברייטא (תוספתא פ"ב ה"ו): כותבי ספרים [ספרי תורה] תפילין ומזוזות שהם עוסקים בכלאכת שמים והם כמי שעוסקים בתורה, מפסיקין רק לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפילה י"ל; רבי חנינא בן עקביה אומר: כשם שמפסיקין לקריאת שמע, כך מפסיקין לתפילה ולתפילין ולשאר כל מצותיה של תורה, נמצא שרבי חנינא בן עקביה הוא התנא שסובר שהעוסק בתורה מפסיק גם לתפילה, כדברי רבי יוחנן י"ל.

הגמרא מקשה על דעת רשב"י: ולא מודי - וכי לא מודה רבי שמעון בן יוחי שמפסיקין - שגם מי שתורתו

שמע אין אנו מפסיקין; רבי יוחנן אמר על גרמיה, כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה, ואפילו לתפילה אנו מפסיקין; דין כדעתיה ודין כדעתיה, רבי יוחנן כדעתיה, דרבי יוחנן אומר, ולואי שמתפלל אדם כל היום, למה שאין תפילה מפסדת; רבי שמעון בן יוחי כדעתיה, דרבי שמעון בן יוחי אומר, אילו הוינא קאים על טורא דסיני בשעתא דאיתיהיבת תורה לישראל, הוינא מתבעי קומי רחמנא דיתברי לבר נשא תרין פומין, חד דהוה לעי באוריתא, וחד דעביד ליה כל צורכיה, חזר וז'ר, ומה אין חד הוא לית עלמא יכיל קאים ביה מן דילטוריא דיליה, אילו הו' תרין על אחת כמה וכמה. אמר רבי יוסי קומי רבי ירמיה, אתיא דרבי יוחנן כרבי חנינא בן עקביה, דתני, כותבי ספרים תפילין ומזוזות מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפילה; רבי חנינא בן עקביה אומר, כשם שמפסיקין לקריאת שמע,

כך מפסיקין לתפילה ולתפילין ולשאר כל מצותיה של תורה. ולא מודי רבי שמעון בן יוחי שמפסיקין

הערות והוספות

על חסידים ראשונים, לכך הפסיק לתפלה, אי נמי אין שום הפסד [וחשש ברכה לבטלה] אם יתפלל כל היום דרך נדבה" (קרבן העדה שבת פ"א ה"ב). רלח. (רש"י, הגר"ק), שהרי אם יתפלל אדם כל היום תורתו אימת נעשית, אלא על כרחך סובר שתפילה חשובה יותר מתורה (ע"פ מהרא"פ). רלט. שקדושת התורה גדולה מאוד, מה שאין כן תפילה שהיא לצורך חיי שעה אינה קדושתה גדולה כל כך (יפה מראה).

רמ. במסכת פאה (פ"א ה"א) מרחיבה הגמרא בגנות לשון הרע, וגודל הקלקול שנעשה על ידו, וכגון "שהוא הורג שלשה האומרו והמקבלו וזה שנאמר עליו", "ארבעה דברים שהן נפרעין מן האדם בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא, ואלו הן עבודה זרה, גילוי עריות, שפיכות דמים, ולשון הרע כנגד כולן" (ראה שם).

רמא. ומזה שרצה רבי שמעון בן יוחאי שילמדו תורה בפה אחר מפה שמתפללים בו, הרי שסובר שדברי תורה אף חשובים יותר מתפילה, ולכן סובר שאפילו מי שאין תורתו אומנתו אינו מפסיק מלימוד התורה כדי להתפלל (יפה מראה).

רמב. שסובר שרק לקריאת שמע דאורייתא מפסיק, אבל תפלה שהיא מדרבנן אינו מפסיק כנ"ל (מהרא"פ).

רמג. (פני משה).

חובתו, מכל מקום לכתחלה אסור להתפלל לפני שמכין עצמו שיוכל לכוון בכולם, ראה בבלי (לד, ב): "המתפלל צריך שיכוין את לבו בכולן, ואם אינו יכול לכוין בכולן, יכוין את לבו באחת", וראה שם (ל, ב): "אמר רבי אליעזר, לעולם ימוד אדם את עצמו, אם יכול לכוין את לבו יתפלל, ואם לאו אל יתפלל". ועל פי זה פסק הרמב"ם (הל' תפילה פ"ד הט"ו): "מצא דעתו משובשת ולבו טרוד, אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו" (אך ראה טור

בית יוסף סי' ק"א).

רלד. התנא של המשנה סובר שמי שתורתו אומנתו מפסיק לקריאת שמע, שבעונתה חביבה קריאת שמע יותר מדברי תורה כמבואר להלן, ואינו מפסיק לתפלה, ומי שאין תורתו אומנתו מפסיק מדברי תורה אפילו לתפלה, כיון שמפסיק מדברי תורה לצרכי פרנסתו, צריך גם להפסיק לתפלה כדעת רבי יוחנן לקמן, אבל רשב"י סובר שמי שתורתו אומנתו אינו מפסיק אף לקריאת שמע כדלקמן בגמרא (יפה מראה).

רלה. ראה ברש"י (שבת יא, ד"ה אבל אנו) שמבאר הטעם, הואיל ומפסיקין תורתנו לאומנתנו כל שכן שנפסיק לתפלה.

רלו. וכמו שביארנו לעיל שמה ששינו במשנה שם: "מפסיקין לקריאת שמע ולא לתפילה", מדובר רק במי שתורתו אומנתו, אבל מי שאין תורתו אומנתו מפסיק גם לתפילה.

רלז. "שעל ידי ריבוי תפילה תורתו משתמרת, כמו שאמרו (בבלי לב, ב)

אומנתו מפסיק מלימודו לעשות סוכה ולעשות לולב, ולית ליה לרבי שמעון בן יוחי - וכי אין רבי שמעון בן יוחי סובר כמבואר בספרא (בחקתי יא) שעיסקר הלימוד הוא הלמד על מנת לעשות ולקיים בפועל מה שלמד, ולא הלמד שלא לעשות מה שלמד,

שהלמד על מנת שלא לעשות נוח לו שלא נברא; ואמר [וכן אמר] רבי יוחנן כעין זה: הלמד על מנת שלא לעשות, נוח לו אילו נהפכה שיליתו [הקרום שהולד מונח בו ימי] על פניו ולא יצא לעולם, והיינו שיהא נולד כנפל ולא יחיה בעולם; ואם כן איך פוטר רבי שמעון בן יוחאי את הלומד תורה ממצות קריאת שמע, הרי ברור שגם הלומד חייב במצוות מעשיות ימי. ומתרת הגמרא: טעמא דרבי שמעון בן יוחי שפוטר מקריאת שמע הוא, משום שזהו [לימוד התורה הוא] שינוי וזה [קריאת שמע הוא] שינוי, שעל שניהם נאמר (דברים ו, ז) 'ושננתם לבניך', ואין מבטל [לבטל] שינוי מפני שינוי, והיינו לענין מצוות מעשיות יש לבטל מדברי תורה, אבל לענין מצות קריאת שמע שהיא דיבור ולא מעשה, אין לבטל דברי תורה מפניה ימי.

קושיא על רשב"י: והא תנינן - והרי שנינו במשנתנו: 'הקורא קריאת שמע מיכן ואילך' [לאחר זמנה] לא הפסיד לגמרי, ויקבל שכרו כאדם שהוא קורא בתורה, ומשמע מזה הא בעונתה - אבל הקורא קריאת שמע בזמנה, חביבה מדברי תורה, ולא כדברי רבי שמעון בן יוחי ימי.

הגמרא מביאה ב' תירוצים: (א) אכן לשאר בני אדם קריאת שמע בזמנה עדיפה מדברי תורה, אבל הוא עצמו שתורתו אומנתו היא היא - שתיהן שוות, וכמו שאמר רבי יודן: רבי

שמעון בן יוחי על ידי שהיה תדיר בדברי תורה ותורתו אומנתו, לפיכך אינה חביבה אצלו קריאת שמע בזמנה יותר מדברי תורה, לכן לא היה מפסיק אפילו לקריאת שמע ימי.

(ב) אמר רבי אבא מרי: לא תנינן - לא שנינו אלא, שהקורא קריאת

שמע שלא בזמנה הוא כאדם שהוא קורא בתורה דהיינו במקרא, הא בעונתה - אבל אם קוראה בזמנה, כמשנה היא חשובה, ורבי שמעון בן יוחי כדעתיה [כדעתו] במקום אחר, דרבי שמעון בן יוחי אמר, העוסק במקרא הוא מדה שאינה מדה, כלומר, אף שהיא

מדה קצת, אינה מדה כמו המשנה והתלמוד שהם יפים ממנה ימי, כי עיקר הלימוד הוא המשנה, וכיון שלדעתו הקורא בזמנה חשוב רק כלומד משניות, על כן סובר שאין להפסיק מלימוד המשנה לקריאת שמע ששתיהן שוות בדרגתן, אבל ורבנן עבדי מקרא כמשנה, שלדבריהם כל לימוד מקרא חשוב כמשנה, ונמצא שהקורא את שמע שלא בזמנה גם כן נחשבת לו כלימוד משנה, והרי שהקריאה בזמנה יותר חשובה מלימוד משנה, לכן סוברים שמפסיקים לקריאת שמע ימי.

משנה [הלכה ג]

המשנה מביאה מחלוקת באיזה אופן יש לקרות קריאת שמע:

בית שמאי אומרים: בערב - בזמן קריאת שמע של ערבית, כל אדם יטו את עצמו על צידיהם כדרך שאדם שוכב, ויקרו - וכך יקראו את שמע, ובבוקר - ובעת קריאת שמע של שחרית, יעמדו ויקראו כדרך שאדם קם, שנאמר בפרשת קריאת שמע (דברים ו, ז) 'וידברת בם... ובשכבך ובקומך', ללמד שיש לקרות את שמע בדרך שכיבה ובדרך קימה.

ובית הלל אומרים: כל אדם קורין [קוראים את שמע] כדרך, דהיינו כפי שמזדמן לו, ויכול לקרות בין בדרך קימה ובין בדרך שכיבה, בין בשיבה ובין בהליכה, שנאמר (שם) 'בשכבתך בביתך ובקמתך בדרך' שמשמע

שייקרא בכל אופן שיהיה ואין צריך לכוון תנוחת גופו ימי. מבררת המשנה לדעת בית הלל: אם כן למה נאמר 'בשכבך ובקומך', שמשמע שיש לקרות בשכיבה ובקימה. ומשיבה: כוונת הכתוב לבאר זמן מצות קריאת שמע, שהוא בשעה שבני אדם

לעשות סוכה ולעשות לולב; ולית ליה לרבי שמעון בן יוחי, הלמד על מנת לעשות ולא הלמד שלא לעשות, שהלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא; ואמר רבי יוחנן, הלמד שלא לעשות, נוח לו אילו נהפכה שיליתו על פניו ולא יצא לעולם; מטעמא דרבי שמעון בן יוחי, והו שינוי וזה שינוי, ואין מבטל שינוי מפני שינוי. והא תנינן, הקורא מיכן ואילך לא הפסיד, כאדם שהוא קורא בתורה, הא בעונתה חביבה מדברי תורה; היא היא, אמר רבי יודן, רבי שמעון בן יוחי על ידי שהיה תדיר בדברי תורה, לפיכך אינה חביבה יותר מדברי תורה; אמר רבי אבא מרי, לא תנינן אלא, כאדם שהוא קורא בתורה, הא בעונתה כמשנה היא; רבי שמעון בן יוחי כדעתיה, דרבי שמעון בן יוחי אמר, העוסק במקרא מדה שאינה מדה; ורבנן עבדי מקרא כמשנה:

הלכה ג' מתני' בית שמאי אומרים, בערב כל אדם יטו ויקרו ובבוקר יעמדו, שנאמר 'בשכבך ובקומך'; ובית הלל אומרים, כל אדם קורין בדרך, שנאמר 'ובקמתך בדרך'; אם כן למה נאמר 'בשכבך ובקומך', בשעה שבני אדם

הערות והוספות

רמז. ואין לתרץ שרבי שמעון תנא הוא ופליג, משום דלא מצינו בשום מקום שחולק על זה.

רמח. (פני משה). ויש גורסים 'חדיד', והכוונה שמפני שהיה חריף בתלמודו היה חביב עליו יותר (תגר"ק).

רמט. (רש"י בבא מציעא לג, א).

רנ. (יפה מראה).

רנא. (רמב"ם).

רמד. (מהרא"פ).

רמה. ואף על פי שהתורה חשובה מכל המצוות, כמו ששנינו במסכת פאה (פ"א ה"א): "ותלמוד תורה כנגד כולם", זה רק במצוות שאפשר להיעשות ע"י אחרים, אבל מצוות שבגופו שאי אפשר לעשותם ע"י אחרים, הרי גם מי שתורתו אומנתו חייב בהן (וראה בשערי ירושלמי).

רמו. (רבינו יונה ט, ב וראה עוד במדור ביאורים והרחבות), וראה בחדדים שלפסוק הראשון שהוא קבלת עול מלכות שמים גם רבי שמעון בן יוחי מודה שמפסיק.

שוכבין, דהיינו בערב, ובשעה שבני אדם עומדין, דהיינו בבוקר י"ב.

האומר לאחד בשוק בדרך שבח וקילוס, מה זקן נאה ומגודל, והוא אומר ועונה לו, אם כן ששיבחת אותי, יהיה הזקן כנגד המשחיתים, דהיינו שאשחית את זקני ואגלחו, ונמצא שעושה

היפך המשבח אותו י"ב, כך אני שהייתי מוטה נזקפתי, ובכך רציתי

לקלס אותך על שהיית זקוף י"ב, ואתה

שהיית זקוף הטיית את עצמך, ובכך

עשית היפך ממה ששיבחת אותך, אתמהוה. תשובה: אמר לו רבי ישמעאל

לרבי אליעזר, אתה נזקפת לקרוא את

שמע כדברי בית שמאי, ואני הייתי

כדברי בית הלל, ואם תאמר הרי

לבית הלל אפשר לקרות גם

במעומד י"ב, דבר אחר - סיבה אחרת

היתה לי שבגללה הטיית, והוא כדי

שלא יראוני התלמידים עומד, ויעשו

הלכה קבע כדברי בית שמאי, שהרי

אם לא הייתי מוטה, התלמידים שראו

אותנו עומדים היו טועים לומר

שהלכה כבית שמאי שצריך לקרות

מעומד, לכן הטיית את עצמי

להראות שהלכה כבית הלל י"ב:

משנה [הלכה ד]

מעשה בענין המחלוקת הנ"ל שבין בית שמאי לבית הלל:

אמר רבי טרפון: אני הייתי בא בדרך

רכוב על הבהמה, וירדתי ממנה

והייתי את עצמי לקרות את שמע

כדברי בית שמאי הסוברים שצריך

לקרוא קריאת שמע של ערבית

בהטיה כדרך שכיבה, וסיכנתי בעצמי

מפני הליסטין - שוודי הדרכים י"ב;

אמרו לו חבריו, כדאי היית

לחוב על עצמך - להתחייב בנפשך

ולמות על ידיהם, מפני שעברת על

דברי בית הלל הסוברים שאפשר

לקרוא את שמע בכל אופן גם

ברכיבה י"ב.

שוכבין ובשעה שבני אדם עומדין: גמ'

הא דבית הלל מקיימין תרין קריא, מה

מקיימין דבית שמאי 'בשבתך בביתך

ובלכתך בדרך'; 'בשבתך בביתך' פ'רט

לעוסקים במצות, 'ובלכתך בדרך' פ'רט

לחיתנים. תני, מעשה ברבי אלעזר בן

עזריה ורבי ישמעאל שהיו שרויין במקום

אחר, והיה רבי אלעזר בן עזריה מוטה

ורבי ישמעאל זקוף, הגיע זמן עונת קריית

שמע, זקף רבי אלעזר בן עזריה והיטה

רבי ישמעאל; אמר רבי אלעזר לרבי

ישמעאל, אומר לאחד בשוק, מה (לך)

זקף מגודל, והוא אומר, יהיה פ'נגד

המשחיתים; אני שהייתי מוטה נזקפתי,

ואתה שהיית זקוף הטיית; אמר לו, אתה

נזקפת כדברי בית שמאי, ואני הייתי

כדברי בית הלל; דבר אחר, שלא יראוני

התלמידים, ויעשו הלכה קבע כדברי בית

שמאי:

הלכה ד' מתני' אמר רבי טרפון, אני הייתי

בא בדרך, והייתי לקרות כדברי

בית שמאי, וסיכנתי בעצמי מפני

הליסטין; אמרו לו, פ'די היית לחוב על

עצמך, שעברת על דברי בית הלל:

גמרא

קושיא על דברי בית שמאי: הא דבית הלל מקיימין תרין קריא - הרי

בית הלל העמידו ופירשו את שני

הפסוקים, הן הפסוק 'ובשבתך

ובקומך' [שלומדים מזה שזמן קריאת שמע

הוא בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני

אדם עומדים], והן הפסוק 'בשבתך

בביתך ובלכתך בדרך' [שלומדים מזה

שקוראים כדרכם י"ב], אבל מה מקיימין -

במה מעמידים דבית שמאי את

הפסוק 'בשבתך בביתך ובלכתך

בדרך'. ומשיבה: בית שמאי דורשים

את הפסוק 'בשבתך בביתך' ללמוד

פרט לעוסקים במצות שפטורים

מקריאת שמע, שדורשים שרק

'בשבתך' - 'בשבת' שלך - כשאתה

עוסק בדברי הרשות אתה חייב

לקרוא את שמע ולא כשאתה עסוק

בדבר מצוה י"ב, 'ובלכתך בדרך' ללמוד

פרט לחתנים, שהם טרודים

במחשבתם על עסקי נישואיהם,

שגם הם פטורים מקריאת שמע י"ב.

הגמרא מביאה תוספתא (פ"א ה"ו) הנוגעת למשנתנו:

תני - שנינו: מעשה ברבי אלעזר בן

עזריה ורבי ישמעאל, שהיו שרויין

[שוהין] במקום אחד בבוקר לפני זמן

קריאת שמע, והיה רבי אלעזר בן

עזריה מוטה [שוכב] ורבי ישמעאל

זקוף [עומד], וכאשר הגיע זמן עונת

קריית שמע של שחר, זקף [עמד] רבי

אלעזר בן עזריה לקרות כשיטת בית

שמאי, והיטה [ונשכב] רבי ישמעאל

וקרא שמע בשכיבה.

לאחר מכן: אמר רבי אלעזר לרבי

ישמעאל, מה שעשית הוא כמשל

הערות והוספות

י"מה לך זקן מגודל'.

רנז. שטעה רבי אליעזר וחשב שרבי ישמעאל עמד זקוף עוד לפני זמן קריאת שמע, כדי שיהיה מוכן ומזומן לקרות את שמע בעמידה כשיבוא

זמנה (חרדים).

רנח. (חרדים).

רנט. ולולי שהיית עומד לא הייתי צריך להטות עצמי, שהרי מותר לקרות מעומד, ודווקא זה שעמדת גרם לי להטות את עצמי כדי שלא יבואו התלמידים לידי טעות (רש"י ע"פ בבלי שם).

רס. ודווקא מפני שעשה כדעת בית שמאי הגיע לכלל סכנה, שאילו עשה כדעת בית הלל היה יכול לקרות את שמע רכוב ולא להשתוות בדרך ולהסתכן מהלסטים (רמב"ם).

רסא. בגמרא מבואר הטעם.

רנב. ואף בית שמאי מודים לדרשה זו, אלא שהם דורשים גם מפשטות הכתוב שצריך לקרות בדרך שכיבה וכדרך עמידה (חידושי הרא"ה).

רנג. (הגר"ח ק).

רנד. (ע"פ בבלי יא, א).

רנה. וצריך לימוד מיוחד לחתנים, אף שגם הם עוסקים במצוה, מפני שבאמת אינם טרודים במעשה המצוה עצמו רק טרודים במחשבת מצוות הנישואין, ואפילו הכי פטורים מקריאת שמע (רש"י, חרדים). וגם בית הלל מודים לדרשות אלו, אלא שסוברים שזה עצמו שההולך לדבר הרשות צריך לקרות, כבר משמע שאפשר לקרות גם בדרך הליכה (ע"פ בבלי ורש"י שם).

רנו. (הגר"ח ק). וברשב"א (יא, א) פירש, שהכוונה שהיה זקנו מגודל יותר מדאי, ואמר לו למה אתה מגדלו כל כך ארוך, והשיב לו להוציא מלבן של המשחיתין לגמרי לכן אני מגדלו ביותר, [ובזה מובן גירסת הדפוס

ואלו יעמדו על הברכה

נדיבי עם שזכו לקחת חלק בזיכוי הרבים

ולהביא את בשורת

הבנת התלמוד הירושלמי

לעם התורה

פטרון המסכת

פרק שלישי

פרק שני

פרק ראשון

לעילוי נשמת
ר' ראובן בן ר' שמעון ע"ה
קוניק
נלב"ע כ"ח ניסן תשע"ט
נדבת משפחתו הי"ו

פרק שישי

פרק חמישי

פרק רביעי

לעילוי נשמת הורי היקרים
הרה"ח המפו' ר' ישי בן
הגה"צ ר' מרדכי ז"ל
וזוגתו מרת דינה פערל בת
הגה"ח ר' מנחם צבי ע"ה

פרק תשיעי

פרק שמיני

פרק שביעי

שמור

הברכה נתונה לכל התורמים אשר הוזילו מכספם למען מטרה נשגבה זו

זכות אמוראי ארץ ישראל אשר שפתותיהם דובבות בקבר תגן בעדיכם לנצח נצחים
שתזכו לכל הברכות שבתורה ברוחניות ובגשמיות